

ANNALES ZBORNÍK
MUSEI SLOVENSKEHO
NATIONALIS NÁRODNÉHO
SLOVACI MÚZEA

ROČNÍK CXVI

ARCHEOLOGIA 32

BRATISLAVA 2022

**ZBORNÍK SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO MÚZEA
ANNALES MUSEI NATIONALIS SLOVACI**

**ROČNÍK / VOLUME CXVI
ARCHEOLÓGIA 32**

Recenzovaná publikácia / Peer-Reviewed Publication
Vychádza raz ročne / Published Once a Year
Otvorený prístup / Open Access
<https://archeologickemuzeum.sk>

Predseda redakčnej rady / Head of Editorial Board:
PhDr. Juraj Bartík, PhD.

Redakčná rada / Editorial Board:
Doc. PhDr. Gertrúda Březinová, CSc., Mgr. Radoslav Čambal, PhD., Dr. Wolfgang David M. A.,
PhDr. Zdeněk Farkaš, PhD., Mgr. David Parma, Ph.D., Doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc.,
Prof. PhDr. Stanislav Stuchlík, CSc., PhDr. Vladimír Turčan

Zostavovateľ / Edited by:
Mgr. Martin Hanuš, PhD.

Počítačové spracovanie / Graphic Layout: Michal Hricko – mh2
Preklad do cudzích jazykov / Translations: Enzo Passerini, Kristián Elschek, Lubomíra Kuzmová,
Viera Tejbusová a autori

Dátum vydania / Date of Issue: 2022
<https://doi.org/10.55015/zbsnm.arch.2022>

Príspevky sú indexované a evidované v databázach / Articles are indexed and covered in:
SCOPUS, EBSCO

Za obsah a znenie príspevkov zodpovedajú autori / Authors are responsible for their contributions

Redakcia, vydavateľ a distribútor / Office, Publisher and Distributor:

Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum
Žižkova 12, P. O. Box 13, SK – 810 06 Bratislava
IČO 00164721
archeologia.editor@snm.sk

Tlač / Print: Ultra Print, s. r. o.
Náklad / Print Run: 300 kusov / pieces

© Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum

ISBN 978-80-8060-537-7
ISSN 1336-6637

PhDr. Vladimír Turčan,
dlhoročný vedecký pracovník Slovenského národného múzea – Archeologického múzea,
zostavovateľ Zborníka SNM Archeológia v rokoch 2009 až 2020,
sa v tomto roku dožíva okrúhleho životného jubilea.

Kolegovia a priatelia želajú jubilantovi do ďalších rokov veľa zdravia, spokojnosti a úspechov!

PhDr. Vladimír Turčan,
long-term researcher of the Slovak National Museum – Archaeological Museum,
editor of the Zborník SNM Archeológia between 2009 and 2020,
is experiencing a round life jubilee this year.

Colleagues and friends wish the jubilant good health, satisfaction and success in the coming years!

TABULA GRATULATORIA

Anna Bajanová	Ivana Kvetánová
Peter Barta	Jozef Labuda
Juraj Bartík	Erika Makarová
Igor Bazovský	Ludovít Mathédesz
Zdeněk Beneš	Jana Mellnerová
Gertrúda Březinová	Robert Môc
Marek Budaj	Margaréta Musilová
Radoslav Čambal	Peter Nagy
Viktoria Čistáková	Andrea Námerová
Petr Daňhel	Mária Novotná
Miroslava Daňová	Karol Pieta
Klaudia Daňová	Lucia Pilková
Eduard Droberjar	Denis Pongrácz
Kristián Elschek	Nada Profantová
Zděnek Farkaš	Vania Radeva
Gabriel Fusek	Ján Rajtár
Barbara Gábriková	Anna Mária Rekemová
Lýdia Gačková	Branislav Resutík
Jakub Halama	Matej Ruttkay
Martin Hanuš	Jaroslava Ruttkayová
Katarína Harmadyová	Andrej Sabov
Katarína Hladíková	Helga Sedlmayer
Pavel Horník	Jaroslava Schmidtová
Juraj Hrica	Simona Sliacka
Erik Hrnčiarik	Danica Staššíková-Štukovská
Ivan Cheben	Ján Steinhübel
Igor Choma	Boris Stoklas
Ján Chovanec	Ondrej Šedo
Vladimír Janský	Alena Šefčáková
Pavol Jelínek	Peter Šimčík
Jan Jílek	Petra Šimončíčová Koóšová
Ľubomíra Kaminská	Vladimír Varsik
Maciej Karwowski	David Vích
Jiří Kmošek	Miroslav Vrablec
Tomáš Kolon	Jozef Zábojník
Anita Kozubová	Tomáš Zachar
Juraj Kucharík	Tomáš Zeman
Klára Kuzmová	Marína Zubajová

OBSAH / CONTENTS

ŠTÚDIE / STUDIES

ZDĚNEK FARKAŠ – BARBARA GÁBRIKOVÁ	
Medený sekeromlat typu Székely-Nádudvar z okolia Komárna	9
Die kupferne Hammeraxt vom Typ Székely-Nádudvar von der Umgebung von Komárno.	17
PAVOL JELÍNEK	
O jednom „náleze storočia“ – ohliadnutie sa za teóriami Jozefa Paulíka o náboženstve doby bronzovej	21
About one “find of the century” – a hindsight at the theories by Jozef Paulík regarding Bronze Age religion	42
JURAJ BARTÍK	
Ihlica s otvorom v krčku z Vištuku	47
Eine Lochhalsnadel aus Vištuk.	55
ERIKA MAKAROVÁ – PETER HARČAR	
Depot z mladšej až neskorej doby bronzovej zo Stakčína.	57
The Urnfield Period hoard from Stakčín.	70
ALENA ŠEFČÁKOVÁ – IGOR BALCIAR	
Nástenná uhľová značka z doby železnej v jaskyni Číkova diera v Slovenskom krase	71
A wall charcoal sign from Iron Age in the Číkova diera cave, in the Slovak Karst area.	78
EDUARD DROBERJAR	
Frühe römische Distelfibeln im Barbaricum	81
Včasnorímske bodliakovité spony (Distelfibeln) v barbariku	92
JAN JÍLEK – ELIŠKA PETŘEKOVÁ – MARÍNA ZUBAJOVÁ – STANISLAVA KUČOVÁ – VERONIKA BURIANOVÁ	
Pompeian bronze vessels of Chancellor K. W. N. L. Metternich from Kynžvart in Western Bohemia.	93
Pompejské bronzové nádoby kancléře K. W. N. L. Metternicha z Kynžvartu v západních Čechách	142
Vasi pompeiani in bronzo del cancelliere K. W. N. L. Metternich di Kynžvart nella Boemia occidentale	143
KRISTIÁN ELSCHKEK – HELGA SEDLMAYER	
<i>In caliga militari</i> – Ein Krughenkel mit Militärsandale und ein Aureus des Vespasianus für Titus aus der germanischen Großsiedlung von Kostolište im Marchland.	145
<i>In caliga militari</i> – držadlo krčahu s vojenským sandálom a aureus Vespasiana pre Tita z rozsiahleho germánskeho sídliska v Kostolišti v Pomoraví.	166
KLÁRA KUZMOVÁ †	
Ancient Routes North of Pannonia in the Light of Roman Products and Amber Artefacts	169
Staroveké cesty severne od Panónie vo svetle rímskych výrobkov a jantárových artefaktov.	178
IGOR BAZOVSKÝ – KATARÍNA HLADÍKOVÁ – RADOSLAV ČAMBAL – JÁN RAJTÁR – JAKUB HALAMA – ALENA ŠEFČÁKOVÁ	
Žiarové pohrebisko z doby rímskej v Závode.	179
Das Brandgräberfeld aus der Römischen Kaiserzeit in Závod.	269

BORIS STOKLAS	
Mince a rímsko-provinciálna emailovaná spona z Pustých Sadov	273
Münzen und provinzialrömische Emailfibel aus Pusté Sady	282
VLADIMÍR VARSÍK	
Plastika hlineného vtáčika z doby rímskej zo Žitného ostrova	283
Roman Period earthen bird from Žitný Ostrov	294
DAVID VÍCH – JAN JÍLEK – JIŘÍ KMOŠEK – PETR DAŇHEL	
Provincial-Roman brooches from the hill Žalý in the District of Rakovník. A contribution to the first find of an annular brooch with openwork frame from Bohemia	297
Římsko-provinciální spony z kopce Žalý na Rakovnicku. Příspěvek k nálezů první kruhovitě spony s prolamovaným okrajem z Čech	304
IVANA KVETÁNOVÁ	
Plastika Tráckeho jazdca v zbierkach Archeologického múzea v Bratislave	307
A statuette of a Thracian horseman in the collections of the Bratislava Archaeological Museum	317
MIROSLAVA DAŇOVÁ – KLAUDIA DAŇOVÁ – MICHAL HALINÁR – MICHAL HOFFMAN – TIBOR LIESKOVSKÝ – ANDREJ KOPRIVŇANSKÝ – VALENTÍN SOČUVKA	
Hľadanie rímskeho prístavu. O počiatkoch systematického prieskumu riečného dna Dunaja pri Iži	319
Searching the Roman port. About the beginnings of the systematic exploration of the bottom of the Danube river near Iža	327
VIKTORIA ČIŠŤAKOVÁ – ZDENĚK BENEŠ – ZUZANA ZLÁMALOVÁ CÍLOVÁ – RADEK HANUS – LADISLAV LAPČÁK – ŠÁRKA MSALLAMOVÁ – TOMÁŠ TROJEK	
Interdisciplinárny pohľad na zlaté kováni z doby sťahování národů z Kounic	329
Interdisciplinary view on forged gold fittings during the Migration Period in Kounice	352
BEATE MARIA POMBERGER – JÖRG MÜHLHANS – KAYLEIGH SAUNDERSON	
Metallic idiophones of the Early History Period from the archaeological collection of the Slovakian National Museum in Bratislava	355
Ranohistorické kovové idiofóny z archeologickej zbierky Slovenského národného múzea v Bratislave	377
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ	
Stredoveký pyrotechnický objekt z Mostnej ulice v Nitre	379
The medieval pyrotechnic feature from Mostná ulica street in Nitra	391
RADOSLAV ČAMBAL – MAREK BUDAJ – JURAJ HRICA	
Súbor nálezov z hradu Teplica	393
Funde von der Burg Teplica	432

RECENZIE / REVIEWS

VLADIMÍR TURČAN

Milan Hrabkovský: Germánsky kniežací dvorec v Milanovciach/Velkom Kýre a jeho
neskoroantický kultúrny kontext. 437

SAMUEL ŠPANIHEL

Martin Furman: Nové Objavy v Žilinskom kraji I. 438

O JEDNOM „NÁLEZE STOROČIA“ – OHLIADNUTIE SA ZA TEÓRIAMI JOZEFA PAULÍKA O NÁBOŽENSTVE DOBY BRONZOVEJ

PAVOL JELÍNEK

Keywords: Devín, Bronze Age, religion, zoomorphic figurine, deconstruction of theory.

Abstract: About one “find of the century” – a hindsight at the theories by Jozef Paulík regarding Bronze Age religion. This paper focuses on a deconstructive analysis of the theories concerning Bronze Age religion formulated by the Slovak researcher J. Paulík. On the basis of a zoomorphic sculptural find from Devín, Paulík elaborated the widest and apparently most sophisticated view on Bronze Age religion within the frame of Slovak archaeology. He was mainly supported by the theory of E. Sprockhoff about the origin of the Dorians in the Carpathian Basin and by the theory of Urmonotheismus. The conception of our study is based on a certain modification of a book of D. L. Pals (*Eight Theories of Religion*). This paper includes a brief curriculum and some information about the work of J. Paulík, his theory and the starting points for theory formulation. The object of critical review is notably the analysis of his article “A Contribution to Cult of Bronze Age II. The Main Sacral Image of Bronze Age and its Cult-Historical Transformations”. Documentation and interpretation relating to the figural find are also critically analysed. In the “discussion” part I present my interpretation of the figurine. Finally, I assess the religious theories of J. Paulík as obsolete, but still inspiring for further research.

1. ÚVOD

Hlavným motívom tohto článku je dekonštrukcia názorov o náboženstve doby bronzovej, ktoré zastával Jozef Paulík, významný slovenský bádateľ a môj predchodca v Slovenskom národnom múzeu – Archeologickom múzeu (SNM – AM) zaoberajúci sa dobou bronzovou. Náboženské predstavy ľudí doby bronzovej (nielen) z územia Slovenska, ako si nižšie ukážeme, patrili k jeho celoživotnému vedeckému záujmu, vyvrcholili však až v závere jeho profesijnej kariéry, keď sa snažil v širokých súvislostiach vyhodnotiť „nález storočia“ – plastiku „koníka“ z Bratislavy-Devína¹ (juhozápadné Slovensko). Pod týmito názvami do literatúry J. Paulík uviedol „polyzoomorfnú“ plastiku, údajne jeden z kľúčových symbolov náboženstva stredoeurópskej doby bronzovej.

Koncepcia predkladanej štúdie vychádza s istou modifikáciou z knihy D. L. Palsa (2015). V texte predstavím stručný životopis a dielo J. Paulíka, jeho teóriu a jej východiská. Nevyhne sa širokej kritike jeho teórie, ktorú pre-

zentoval najmä v texte „Príspevok ku kultu doby bronzovej II. Hlavný sakrálny obraz doby bronzovej a jeho kultovo-historické premeny“ (Paulík 2003). Kriticky sa budem zaoberať aj dokumentáciou a interpretáciou nálezu plastiky, pretože archeologické teórie sa odvíjajú od nálezov a ich nálezovej situácie, teda charakteru prameňov. V diskusii predstavím vlastnú interpretáciu plastiky a v závere sa vyjadrím, nakoľko náboženské teórie J. Paulíka preveril čas.

2. D. L. PALS A JEHO OTÁZKY

Americký profesor religionistiky na Miamskej univerzite D. L. Pals sa venuje mapovaniu teórií náboženstva s cieľom prezentovať najdôležitejšie príspevky k premýšľaniu o náboženstve, ktoré sa objavili od doby, čo F. M. Müller sformuloval ideu vedy o náboženstve, t. j. modernej religionistiky. Palsova kniha v ôsmich kapitolách prezentuje osem významných teórií náboženstva prezentovaných deviatimi významnými autormi. Zastúpení sú klasickí viktoriánski autori J. G. Frazer a E. B. Tylor a známy kvartet E. Durkheim,

¹ Za sprístupnenie dokumentácie a nálezov z výskumov V. Plachej a K. Harmadyovej z hradu Devín ďakujem vedeniu Múzea mesta Bratislava a najmä archeologičke Mgr. D. Hulkovej Ferenčíkovej.

M. Weber, K. Marx a S. Freud, tak aj autori, ktorí svoje kariéry budovali až od polovice 20. storočia – rumunský religionista M. Eliade, britský sociálny antropológ E. E. Evans-Pritchard a jeho o dve dekády mladší americký kolega C. Geertz (Balaš 2015, 368). Jednotliví bádatelia sú prezentovaní rovnakou schémou. Najprv je uvedený ich stručný životopis, potom sú predstavené najdôležitejšie časti ich diel, ktoré následne D. L. Pals analyzuje, kritizuje, resp. predstavuje názory kritikov, ktorí ich oponovali. V závere knihy jednotlivé teórie porovnáva s pomocou súboru otázok, ktoré dovoľujú rozlíšiť, v čom sa jednotlivé teórie zhodujú a v čom sa líšia. Otázky sú vhodné aj na popísanie a pochopenie teórie J. Paulíka a preto ich citujem v plnom znení (Pals 2015, 401):

„1. Ako teória definuje svoj predmet? Z akého pojatia náboženstva vychádza?

2. O aký druh teórie ide? Existujú rôzne príklady vysvetlenia: aký typ výkladu predkladá tento teoretik a prečo?

3. Aký je jej rozsah? Akú veľkú časť ľudského konania podľa svojho tvrdenia vysvetľuje? Úplne všetko? Alebo len niektoré? A robí z tohto hľadiska naozaj to, čo tvrdí?

4. Na aké doklady sa odvoláva? Pokúša sa do hĺbky skúmať niekoľko málo faktov, predstáv a zvykov, alebo sa rozpína do šírky, aby ich zhrnula celé množstvo? Je škála dokladov dostatočne rozsiahla na to, aby sa o ňu mohla táto teória oprieť v celej svojej šírke?

5. Aký je vzťah medzi osobným náboženským presvedčením teoretika (či jeho absenciou) a vysvetleniami, ktoré sa rozhodol predložiť?“

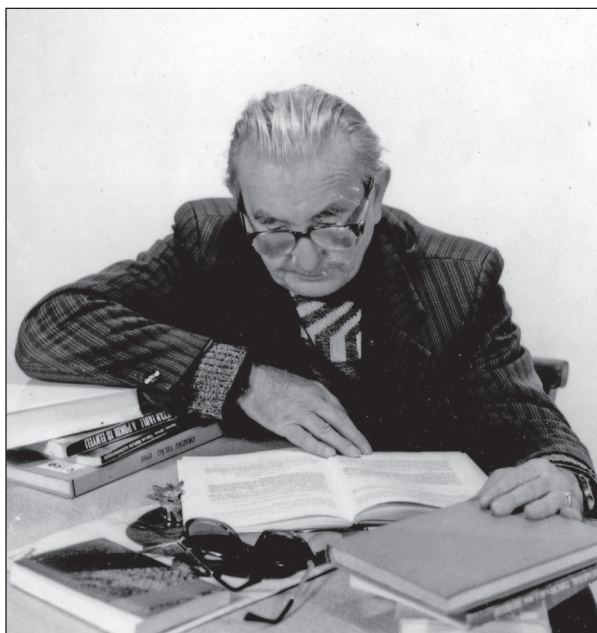
3. JOZEF PAULÍK – KRÁTKA BIOGRAFIA

J. Paulík (1931–2013) patril medzi výnimočné osobnosti slovenskej archeológie (obr. 1). Bol jedným z predstaviteľov povojnovej generácie archeológov (od roku 1954 do roku 1967 pracoval v Archeologickom ústave SAV v Nitre), ktorá vytvárala moderný obraz slovenského praveku. Spočiatku sa špecializoval na staršiu dobu

železnú, neskôr sa jeho vedecký záujem obrátil k mladšej dobe bronzovej. Vyrátať jeho profesionálne zásluhy by nebolo možné v skratke, záujmom môžem odporučiť zborník venovaný jeho pamiatke, ktorý vydalo SNM – AM v roku 2015.² Azda najviac je možné jeho meno spájať s vyčlenením čakanskej kultúry a výskumom náčelníckych mohýl z mladšej doby bronzovej. Venoval sa aj pravekému umeniu (Paulík/Novotná/Benadík 1962). V tejto, charakterom populárnej kolektívnej monografii vyčlenil alebo presnejšie definoval kultúrne jednotky (kyjatická kultúra, gávská kultúra, somotorský typ a pod.), ktoré sa v slovenskej archeológii používajú dodnes. Od roku 1967 až do roku 1991 pracoval v SNM – AM, kde sa naďalej venoval výskumom mohýl a hradísk stredodunajských kultúr popolnicových polí. Okrem článkov, kde publikoval svoje výskumy, pokračoval naďalej v štúdiu a interpretácii pravekého umenia (Paulík 1980). Činný ostal aj na dôchodku, keď uverejnil svoje pozoruhodné dielo „Bronzom kované dejiny“ (Paulík 1993), v ktorom zhrnul svoj pohľad na dobu bronzovú ako historickú epochu a kde významnú úlohu prisúdil nositeľom čakanskej kultúry (v jeho podaní Pradórom) a ich kultu Slnka. Kult Slnka sa ako zlatá niť vinie celou jeho kariérou, najviac však v jej závere, keď ako dôchodca v spolupráci s V. Plachou a K. Harmadyovou začal pracovať na výskume hradu Devín. Tu spracoval staršie nálezy, ktoré považoval za kultové, ale venoval sa najmä zoomorfnej plastike hlavičky „koníka“³ nájdenej v roku 2000 (obr. 2). Tá bola preňho novým impulzom pre zhodnotenie náboženskej problematiky doby bronzovej. Spracoval a interpretoval ju v sérii článkov, ktoré boli publikované väčšinou v časopisoch Zborník SNM Archeológia, Zborník Mestského múzea Bratislava, Múzeum a ďalších. Popri tom postupne opúšťal tézu, že slnečné božstvo (niekedy ho nazýva Djausom, napr. Paulík 2002, 11) bolo zároveň najvyššie božstvo doby bronzovej, ale že slnko bolo len jedným z atribútov najvyššieho henoteistického, alebo dokonca monoteistického božstva v úpadkovom chápaní (Paulík 2003, 79).

² Tu sú z pohľadu riešenej problematiky dôležité spomienky T. Kolníka (2015) a B. Egyházy-Jurovskej (2015). Dôležitý je aj súpis bibliografie J. Paulíka (Bartík/Pávová 2015).

³ Pomenovanie nálezu je v úvodzovkách, lebo J. Paulík sa neskôr sám priklonil k jeho odlišnej interpretácii.

Obr. 1. Jozef Paulík v SNM – Archeologickom múzeu (zdroj: Dokumentačné oddelenie SNM – AM).

Fig. 1. Jozef Paulík at the SNM – Archaeological Museum (source: Document Department of the SNM – AM).

T. Kolník (2015) opisuje osobité povahové črty a rôzne príbehy zo života J. Paulíka a mnohé ďalšie príhody som počul od starších kolegov, ktoré dopĺňajú obraz jeho jedinečnej osobnosti. Ako sa o ňom vyjadril kolega – pamätník (a jubilant aktuálneho čísla Zborníka SNM): „Všetci sme nahraditeľní, ale niektorí sú neopakovateľní!“

4. TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ NÁBOŽENSTVA DOBY BRONZOVEJ A „NÁLEZ STOROČIA“ PODĽA J. PAULÍKA

Ešte aj v roku 2000 a neskôr nemeckí, českí a ďalší stredoeurópski bádatelia boli rovnako ako J. Paulík presvedčení, že božstvá doby bronzovej môžu nazývať menami antických bohov, alebo ich k nim aspoň pripodobňovať (Bouzek 2000; Hänsel 2000). Príčin, prečo tomu tak bolo, je niekoľko. Jednou z najdôležitejších je teória o sťahovaní národov doby bronzovej. Vznikla ešte v 19. storočí na základe „lužickej“ keramiky v severogréckych mykénских lokalitách. Venovali sa jej mnohí bádatelia, pričom z hľadiska náboženstva je dôležitá práca nemeckého bádateľa E.

Sprockhoffa (1954, 65). Podľa neho bolo v mladšej dobe bronzovej vo východnej časti Karpatskej kotliny civilizačné centrum kultúry populnicových polí, ktorých nositelia expandovali do Škandinávie a na juh do dnešného Grécka. Predpokladal, že z dochovanej gréckej mytológie bude možné rekonštruovať stredoeurópske a najmä severské náboženstvo doby bronzovej. Treba dodať, že očakával potvrdenie svojej teórie aj komparáciou spoločných črt antických gréckych náboženských predstáv a germánskeho folklóru, ale toto kritické overovanie do archeológie nepreniklo. Skôr sa začalo uplatňovať nekritické, až povrchné preberanie gréckych božstiev a ďalších náboženských elementov na interpretáciu náboženstva v stredo- a severoeurópskej dobe bronzovej.

Je potrebné si uvedomiť, že v tom roku, ako E. Sprockhoff publikoval svoju teóriu, t. j. 1954, J. Paulík končil štúdium archeológie a nastúpil na pracovisko v AÚ SAV v Nitre. Tu pracoval od roku 1955 na výskume mohyly v Očkove a neskôr skúmal ďalšie náčelnícke mohyly, ale aj sídliská a pohrebiská z mladšej doby bronzovej, výsledky ktorých priebežne publikoval (Bartík/Pávová 2015). Teoretický výskum ho viedol k sformulovaniu názoru (Paulík 1974), že ním vyčlenená čakanská kultúra bola východiskovým priestorom dórskeho sťahovania do Grécka po zániku mykénской kultúry. T. Kolník vo svojich spomienkach o tejto teórii hovorí ako o „medzinárodne akceptovanej geniálnej hypotéze“ (Kolník 2015, 13). Z dobového pohľadu šlo nesporne o dôležité doplnenie teórie o sťahovaní národov v dobe bronzovej. Určite k nej malo prispieť aj osobné stretnutie J. Paulíka s E. Sprockhoffom niekedy v 60. rokoch (ústna informácia J. Bartíka). Túto myšlienku J. Paulík naďalej rozvíjal, najpodrobnejšie v knihe *Bronzom kované dejiny* (Paulík 1993).

Od nájdenia „koníka“ v roku 2000 do roku 2003 napísal J. Paulík niekoľko menších článkov, niektoré v spoluautorstve s V. Plachou, ale najmä tri štúdie (Paulík 2001; 2002; 2003), v ktorých ako sám plánoval, hodlal uviesť nález plastiky do odbornej literatúry. Viackrát o ňom písal ako o náleze storočia, pretože bol presvedčený, že významne osvetľuje problematiku kultu Slnka,

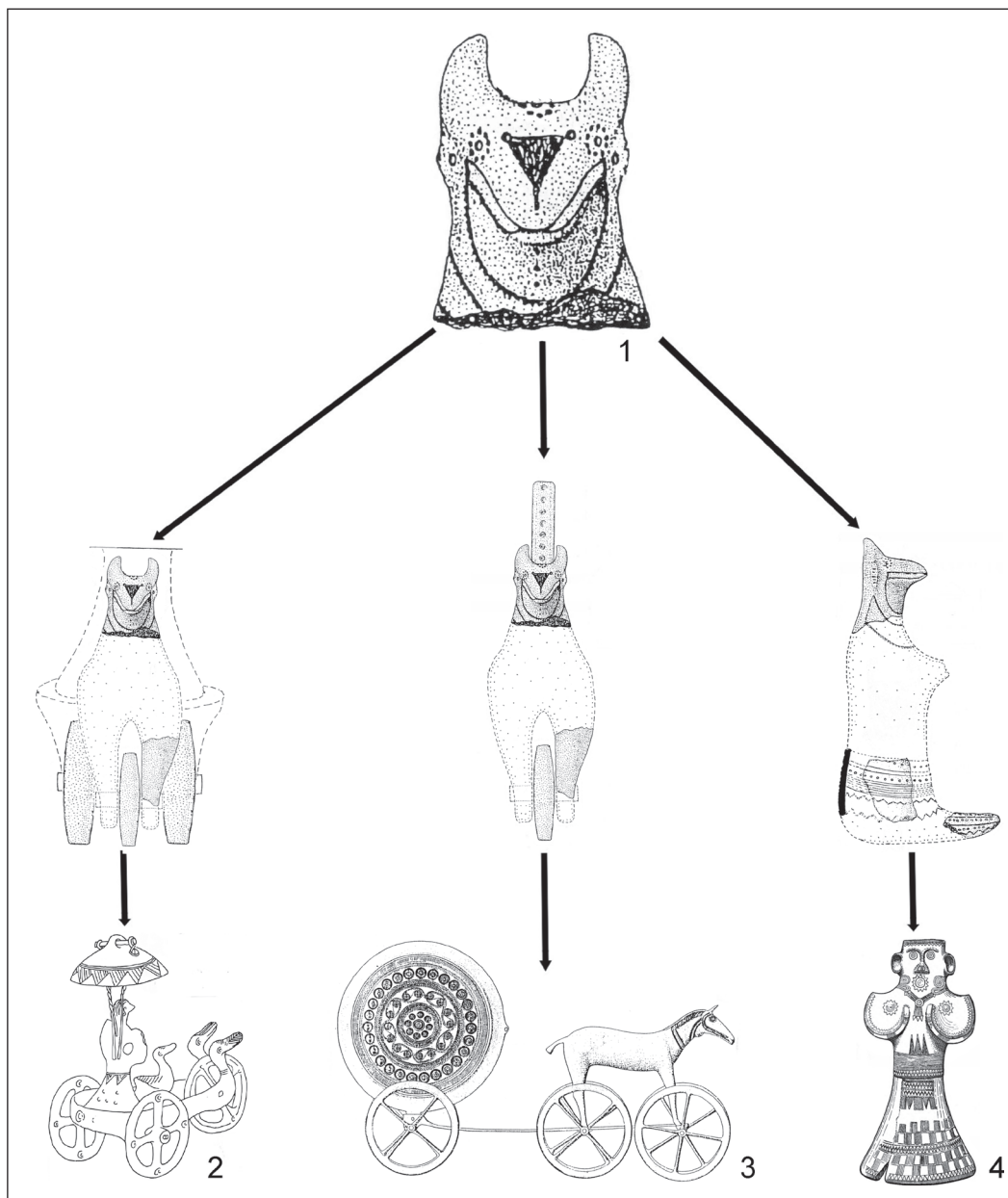
Obr. 2. Devínska plastika. Uloženie: Múzeum mesta Bratislavy (foto: G. Pastirčák).

Fig. 2. Figurine from Devín. Stored at: Bratislava City Museum (photograph: G. Pastirčák).

ktorý pokladal za najdôležitejší prvok v náboženstve doby bronzovej. Všetky myšlienky autora tu nemožno prezentovať, sústredím sa na hlavné črty, zhrnuté v článku „Príspevok ku kultu doby bronzovej II“ (Paulík 2003).

V prvej správe devínsky nález identifikoval ako plastiku koňa – posvätného zvierťa slnečného božstva, ktorý mal chrániť akropolu Devína pred zánikom (Plachá/Paulík 2000, 1), no

už v ďalšom texte má plastika predstavovať (slnečné) najvyššie indoeurópske božstvo Djausa (Paulík 2001, 34). Len o málo neskôr zvýraznil jeho vtáčie, býčie aj ľudské črty, takže nález nie je možné interpretovať len ako koníka, ale ako akýsi amalgám všetkých týchto živočíchov, ktoré symbolizujú aj božské atribúty (Paulík 2001, 27). Zaujímavé je, že hlavička plastiky mala byť oddelená od pôvodného celku a domodelovaná do

Obr. 3. Plastika z Devína a jej rekonštruované podoby podľa „generálnych symbolov“ doby bronzovej: 1 – Devín, 2 – Dupljaja, 3 – Trundholm, 4 – Kličevac (zostavené podľa Paulík 2000; 2002; 2004b).

Fig. 3. The Devín figurine and his reconstructed forms according to “general symbols” of Bronze Age: 1 – Devín, 2 – Dupljaja, 3 – Trundholm, 4 – Kličevac (edited by Paulík 2000; 2002; 2004b).

inej kompozície snáď z organického materiálu, čo by mohlo pripúšťať viaceré možnosti interpretácie pôvodného tvaru plastiky (obr. 3).

V ďalších textoch sa prikláňal, resp. potvrdzoval svoje predchádzajúce tvrdenia o slnečnom henoteizme (t. j. o jednom hlavnom božstve, pričom nebola popieraná existencia iných bohov) alebo dokonca pramonoteizmu (teda, že išlo len o uctievanie jediného božstva). Monoteizmus sa mal dejinne prejavovať vo všetkých pastiersko-patriarchálnych spoločenstvách, pre dejiny doby bronzovej je dôležitý najmä monoteizmus nadčernomorských Indoeurópanov, prezentovaných archeologicky katakombovo-jamovo-majkopským kultúrnym okruhom (Paulík 2003, 36). V materiálnej kultúre sa mal monoteizmus zobrazovať ako symbolická jednota človeka a Boha, vyjadrená hlavným ústredným motívom trojglorioly, teda o rôzne násobné kruhové výzdobné motívy na keramike, či bronzových terčovitých ihliciach apod. Zároveň sa mal hlavný sakrálny obraz prejavovať ako býčia lebka, prípadne doplnená krídlami, ktorá mala zároveň symbolizovať oblohu.

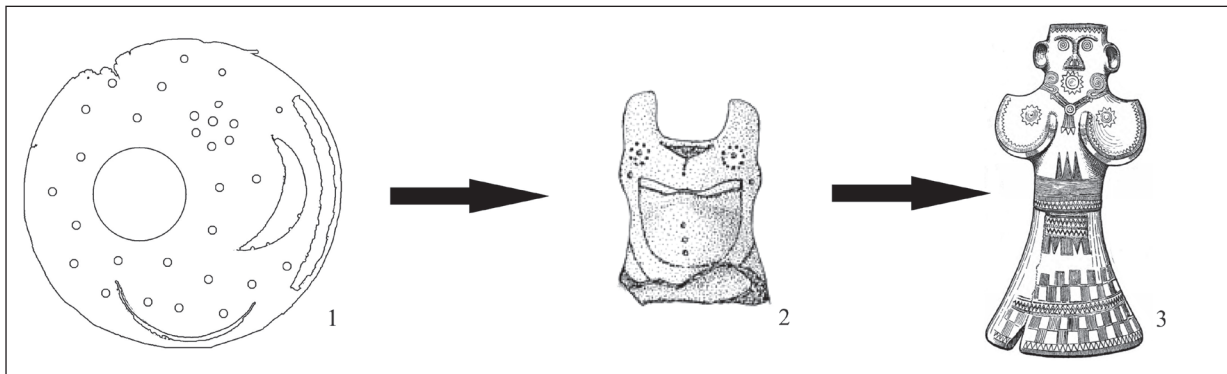
V približne rovnakej dobe (1999), ako bol objavený devínsky „koník“, bol zverejnený aj nález disku z Nebry v Nemecku (Meller 2004). J. Paulík (2003, 52) ho interpretoval ako realistické znázornenie Djausa – božstva nebeskej oblohy, inak stvárňovaného v podobe slnečných kotúčov (napr. Trundholm): „Počiatočný stav univerzálneho monoteizmu predstavoval presadenie sa abstraktného pojmu Boha v dobe Zjavenia reprezentovaného vari iba oblohou v jej dennom a nočnom stave“.

So zánikom únětickej kultúry zaniká aj „božská tvár“ (disk z Nebry) a je nahradená „sériou polyzoomorfných Djausov“, t. j. henoteistických božstiev uctievaných v jednotlivých osadách maďarovsko-věteřovsko-böhemkirchenského komplexu s „kultovými stykmi“ s egejskou, anatólskou a čiernomorskou oblasťou. Tu je aj dejinné miesto devínskeho nálezu v jeho pôvodnej podobe (J. Paulík ju nazýva ako variant B), ktorá sa časom zmenila (variant A; pozri v kapitole Kritika interpretácie nálezu). Lokálny význam majú aj keramické kolieska maďarovskej kultúry a motívy na nich (Paulík 2002; 2003, 57), ktoré

sa vyskytujú ako výzdoba aj na hlavičke devínskej plastiky a mali by symbolizovať ďalšie božstvá – „Kronove deti“ (Paulík 2003, 59, 58, obr. 6: 2). Nejde však o rozpad monoteizmu, ale naopak o „sprítomnenie jednobožstva v zoomorfnej, ale už vo vztyčenej, neskorší antropomorfný vzhlad evokujúcej podobe“. Podľa Paulíka (2003, 61) sa pramonoteizmus musel niekedy v tom období rozpadáť, lebo jednotlivé výzdobné prvky na devínskom náleze aj idole z Kličevacu („Proto-Zeus“) zároveň symbolizujú vybrané božstvá klasického gréckeho panteónu. Napriek tomu je symbol tzv. slnečnej bárky pramonoteistický. Neskôr obyvatelia Karpatskej kotliny ako Pradórovia vtrhli do Grécka a priniesli tam aj svoje božstvá, na čele so „slnečným božstvom“ Diom. Pramonoteizmus v Karpatskej kotline mal v zmenenej podobe pretrvávajúť až do doby halštatskej, kedy „vznikli predpoklady pre už známe protohistorické polyteistické kultové sústavy, v rôznej miere zachovávané tie či oné archaické prvky prvotného monoteizmu, vždy však na čele s jedným hlavným božstvom, príp. s „demokratickejšou“ triádou hlavných božstiev, napr. u Keltov“ (Paulík 2003, 82).

Podľa názoru J. Paulíka teda malo ísť o vývoj, resp. premeny viacerých „Djausov“ – podľa gréckej antickej mytológie bolo vládnucich nebeských bohov niekoľko pokolení – prvý bol Urános (v hmotnej podobe reprezentovaný diskom z Nebry), po ňom nasledoval Kronos („nebeský býk“ z Devína) a nakoniec Proto-Zeus (idol z Kličevacu), ako ešte karpatská predstava najvyššieho božstva gréckeho panteónu (obr. 4; Paulík 2003, 60).

Ostáva vyriešiť, prečo nález plastiky v ostatných textoch (starších aj mladších) interpretuje ako „koníka“. J. Paulík vychádzal z práce E. Sprockhoffa (1954, 37), ktorý datoval zobrazenia s konskými hlavami ako staršie, a vtáčie zobrazenia ako mladšie. Keďže v duchu jeho teórie bol sever Európy kolonizovaný z Karpatskej kotliny, ani J. Paulík nepripúšťal, že môže ísť o geografické špecifikum a interpretoval karpatské zoomorfne nálezy zo staršej a strednej doby bronzovej, vďaka silnej štylizácii nie presne identifikovateľné, ako konské. V mladšej dobe bronzovej mala byť konská symbolika vystriedaná vtáčou, pričom stále malo ísť o ten istý kult.

Obr. 4. Schéma pokolení najvyšších božstiev v dobe bronzovej a ich „kultových obrazov“ podľa predstáv J. Paulíka: 1 – „Úranos“ (staršia doba bronzová), Nebra; 2 – „Kronos“ (stredná doba bronzová), Devín; 3 – (Proto)Zeus (mladšia doba bronzová a neskoršie obdobie), Kličevac (zostavené podľa Paulík 2003).

Fig. 4. Scheme of the generation of the highest deities in Bronze Age and their “cult images” according to J. Paulík’s ideas: 1 – “Uranus” (Early Bronze Age), Nebra; 2 – “Cronus” (Intermediate Bronze Age), Devín; 3 – (Proto)Zeus (Late Bronze Age and later period), Kličevac (assembled according to Paulík 2003).

Toto zhrnutie je podané veľmi stručne, lebo J. Paulík popisuje aj mnohé ďalšie, v konečnom dôsledku však menej dôležité nálezy, ktoré majú len podporiť načrtnutú koncepciu. Na podporu svojich názorov využíva širokú škálu analógií nielen z antického Grécka, ale aj z védскеj Indie, starovekého Egypta, Chetitskej ríše (ktoré by mali byť tiež monoteistické) a v neposlednom rade z Biblie. Záver svojej (dalo by sa povedať životnej) práce venuje prepojeniu pramonteistických pravekých symbolov hviezd, rohov a krídel so stredovekým spodobením Satana, ale aj so zjavením Ježiša Krista. Svoju prácu chápe ako „skromný archeologický doplnok k početným starozákonným predpovediam Jeho príchodu“. Tu však ide skôr o osobné vyznanie autora na sklonku životnej kariéry a snáď aj istú psychologickú potrebu vyrovnáť sa s vlastnou smrteľnosťou. Je problematické, a z istého hľadiska nie vhodné sa k nej vyjadrovať.

5. KRITIKA

V nasledujúcich riadkoch sa budem venovať kritike teoretických východísk J. Paulíka, aj jeho vlastnej teórie a najmä predstave pramonteizmu. Okrem toho sa sústredím na nálezové okolnosti a interpretáciu samotnej devínskej plastiky, aby som sa v ďalšej kapitole pokúsil o jej reinterpretáciu.

5.1 KRITIKA TEORETICKÝCH VÝCHODÍSK

Teória o sťahovaní Pradórov bola prekonaná v roku 1952, teda vlastne ešte skôr ako ju E. Sprockhoff v roku 1954 publikoval. Zaslúžil sa o to architekt a filológ M. Ventris, ktorý rozlúštil lineárne písmo B a zistil, že už nositelia mykénskej kultúry písali a hovorili grécky, teda ešte pred predpokladanou pradórskou expanziou. Jazykovedci dnes kladú pôvodné územie Dórov do severného Grécka, odkiaľ osídlili južnejšie územia gréckeho polostrova (Drews 1988, 203–221). V žiadnom prípade nemali pôvod v Karpatskej kotline.

Teóriu sťahovania na základe slovenského materiálu u nás kritizovala až A. Majerová (2007). Táto časť bádania ale už bola vtedy (J. Paulík už odišiel na odpočinok) na okraji vedeckého záujmu, zrejme aj preto, lebo pravekému náboženstvu sa u nás opakovane venoval práve len J. Paulík. Nebola však dôraznejšie odmietnutá, či obhájená.

Okrem toho u nás bola (a stále je) viac v popredí difuzionistická teória marxistického archeológa G. V. Childea, ktorá predpokladala viacmenej jednosmerné prúdenie kultúrnych vplyvov z jedného civilizačného centra – v našom prípade najmä mykénskej kultúry, čo bádateľom, neprekvapivo, umožnilo znovu vysvetľovať stredoeurópske náboženstvo pomocou antickej my-

tológie. Na inom mieste (Jelínek 2021, 259, 260) som tento jav nazval kognitívnou disonanciou archeológie, keďže problém bude skôr v tom, že starogrécku mytológiu pozná asi každý záujemca o dejiny, patrila kedysi ku vzdelaniu oveľa viac ako dnes, a jednoducho nás to zvädza interpretovať lokálne náboženské systémy antickou terminológiou. Skrátka – ženské sošky sú Venuše a mužské Apolónovia, aj keď to archeologické pramene nedokazujú.

Obe teórie sú už dnes prekonané. Podobné interpretácie, poukazujúce na podiel nositeľov kultúr z Karpatskej kotliny alebo Balkánu (Matić/Franković 2020), či východostredomorských vplyvov do Karpatskej kotliny sú dnes kritizované a revidované (napr. Dietrich/Dietrich 2011; Gogâltan/Marinescu 2020), J. Paulíkovi však umožnili dívať sa na problematiku doby bronzovej ako na dejiny, teda snažiť sa interpretovať vykopané situácie v historizujúcom naratíve, teda ako sled udalostí v čase. Ostatne preukázal to aj vo svojom diele Bronzom kované dejiny (Paulík 1993).

5.2 KRITIKA PRAMONOTEIZMU A PREDSTÁV O NÁBOŽENSTVE DOBY BRONZOVEJ V DIELE J. PAULÍKA

Teóriu pramonoteizmu sformuloval „objavitel' sanskrtu“ a zakladateľ indoeuropeistiky W. Jones (1746–1794) ešte v 18. storočí (Budil 2000, 30, 31). J. Paulík sa v otázke pramonoteizmu opiera o dielo W. Schmidta (1931), katolíckeho duchovného a pokračovateľa W. Jonesa, ktorý dokazoval, že idea jediného boha, ako aj monogamia, či súkromné vlastníctvo sú „večné“. Teória pramonoteizmu bola hojne kritizovaná, najmä marxistickými autormi (Hainchelin 1959, 87–89), spolu s ďalšími staršími, najmä intelektualistickými a evolučnými teóriami však bola zamietnutá a odsunutá na okraj bádania E. Evans-Pritchardom (1962, 104). J. Paulík si však vytvára vlastnú predstavu pramonoteizmu (Paulík 2003, 36) odlišnú od W. Schmidta, ktorého predstavy označuje ako latentný monoteizmus. V tomto postoji je evidentne inšpirovaný Starým zákonom, ale monoteistické Zjavenie prisudzuje všetkým pastiersko-patriarchálnym populáciám.

Myšlienky o tzv. generálnych náboženských symboloch sú zaujímavé, ale vychádzajú z nesprávneho predpokladu, ktorý nazývam pasca pozitivizmu materiálnej kultúry. Ide o to, že aj pomerne frekventovaný symbol, akým je napr. solárna symbolika v mladšej dobe bronzovej, nemusí znamenať, že slnečné božstvo je tým zároveň najvyššie božstvo dobového panteónu. Výzdobné prvky šnúrovej keramiky a kotúče s okrajovou výzdobou ťažko považovať za zobrazenie božstva (Paulík 2003, 43), aj keď istý magický úmysel im uprieť nemožno (Jelínek 2022). Inšpiratívne, a pri starobronzových rondeloch aj zmysluplne, znie myšlienka, že aj kultové miesta mohli pôvodne byť vyčlenené od okolitého priestoru povrazmi.

Myšlienka datovania mýtických pokolení archeologickými nálezmi je metodicky chybná. Treba povedať, že mnohí bádatelia sa snažili (a snažia) nájsť zrnko pravdy v mýtoch, ale obvykle spočíva v niečom inom ako v názore, že mýtická udalosť sa niekedy naozaj stala. Euhermerizácia mýtických udalostí je medzi bádateľmi, zaoberajúcimi sa nielen náboženstvom doby bronzovej, pomerne rozšírená. Snáď je to zásluhou H. Schliemannu – každý chce byť „objavitel'om Tróje“, ale využívať pre zmeny náboženských systémov mytológiu časovo a geograficky vzdialených kultúr nemôže priniesť zmysluplné výsledky. Ako poľahčujúcu okolnosť môžem uviesť, že v bádateľskej generácii J. Paulíka podobné pokusy neboli ojedinelé (Váňa 1968).

Problematické je aj používanie termínov, ktorých náplň J. Paulík pretvára alebo vysvetľuje tak, že sú potom významovo neisté. Napr. že polyteizmus je vlastne krikľavý monoteizmus (Paulík 2003, 56). Oba významovo odlišné termíny tak potom strácajú svoj obsah a mohli by sa ľubovoľne zamieňať. Zdá sa, že tento názor vznikol pod vplyvom pramonoteistickej teórie, kde bola snaha hľadať monoteistické prvky v polyteistických systémoch.

Rovnako používanie antických termínov (*butleutérion* za všetky) a mien a funkcií klasických gréckych božstiev má za úlohu podporiť teóriu pradórskej etnicity čakanskej kultúry. Táto snaha je však pseudoemická, vychádzajúca z predpokladu, že nositelia čakanskej kultúry sú Pradóro-

via, tak musia mať bez ohľadu na štádium vývoja antické inštitúcie a božstvá.

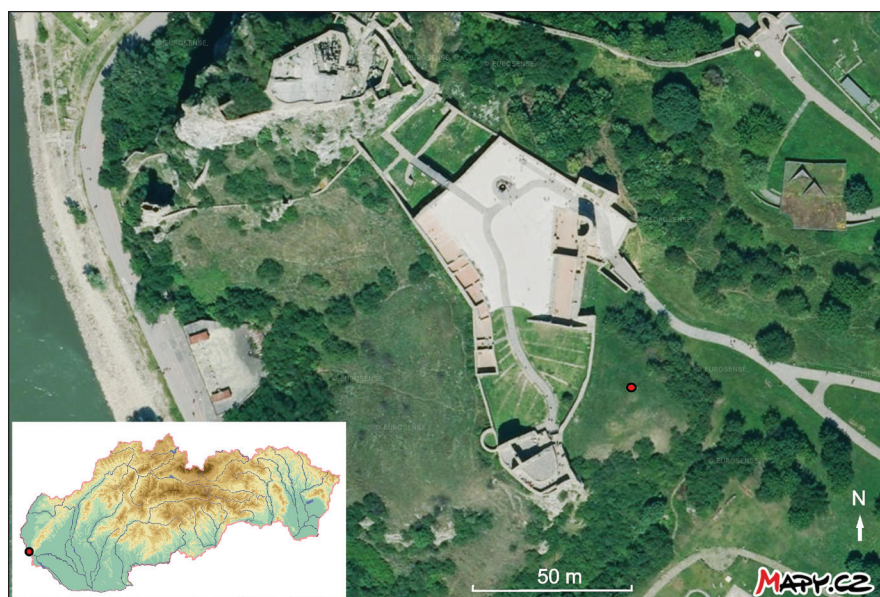
Uvedené upozornenia, samozrejme, nie sú produktom bádania za posledné takmer dve desaťročia od zverejnenia Paulíkových textov – to by bolo neetické. Cieľom článku síce je súčasná dekonštrukčná analýza diela J. Paulíka a zistenie, čo z nej je použiteľné v súčasnom bádani, no diskusie a kritika prebiehali ešte za jeho života, za všetky je možné uviesť spomínané dielo E. Evans-Pritcharda (1965). Avšak tieto debaty k nám prakticky neprenikli a väčšina bádateľov, spravidla šlo o Paulíkových súčasníkov, ostala pod vplyvom, je potrebné priznať, že neobyčajne atraktívnej, Sprockhoffovej teórie. Rovnako pramonoteistická teória nemala v druhej polovici 20. storočia svoje opodstatnenie, keďže indoeurópska komparatistika preukázala polyteistické systémy u indoeurópskych etníc, ktoré vychádzali zo spoločného praindoeurópskeho základu.

5.3 KRITIKA INTERPRETÁCIE NÁLEZOVÝCH OKOLNOSTÍ A DATOVANIA

V duchu vyššie uvedených teórií bola interpretovaná aj devínska plastika. Pri kritickom pohľade však nachádzame množstvo nezrovnalostí, ktoré k pôvodnej interpretácii neprispievajú. Problematické je už len datovanie nálezu a okolností,

v ktorých sa našiel. Chýba zverejnená primárna dokumentácia z výskumu. Situácii neprospieva ani to, že „koník“ bol prvý raz zverejnený bez nálezových okolností, s náhodným výskytom v kubatúre opevnenia zo staršej doby bronzovej (Plachá/Paulík 2000, 2) a jeho pôvod v „buleutérione“ spolu s ďalšími dvomi nádobami z prelomu strednej a mladšej doby bronzovej a snáď dvomi či tromi kamennými doskami, interpretovanými ako oltáre, bol doplnený až v ďalších textoch (Paulík/Plachá 2003; Plachá/Paulík 2002).

Následne sa plastika našla v sekundárnej polohe, údajne v mieste, kde bola už v strednej dobe bronzovej odstránená časť valu zo staršej doby bronzovej (obr. 5), aby sa tam mohlo urobiť „kultové miesto“ (Paulík 2001, 26). V neskoršom článku (Plachá/Paulík 2002) miesto nálezu interpretuje ako „buleutérion“ (miesto, kde sa schádzala rada starších), resp. sociálno-kultový objekt datovaný do 14. a začiatku 13. storočia p. n. l., teda do strednej a včasnej mladšej doby bronzovej. Chýba dokumentácia ku kamennej architektúre „buleutérionu“, je publikovaná len jeho kresbová rekonštrukcia (Plachá/Paulík 2002, 2, obr. 3). Keby sa však jeho autenticita a datovanie potvrdili, išlo by o naozaj mimoriadny nález. Termín „buleutérion“ znamená v antike miesto, kde sa schádzal poradný zbor starogréckeho mesta – búlé. J. Paulík ho zrejme zvolil, aby zdôraznil „pradórsku“ etnicitu obyvateľov hradiska a interpretoval objekt ako predantickú

Obr. 5. Hrad Devín s vyznačeným približným miestom nálezu plastiky (zdroj: mapy.cz).

Fig. 5. The Devín Castle, with an approximate indication of the place where the sculpture was found (source: mapy.cz).

architektúru, ktorej idea sa objavila o stáročia neskôr v gréckych mestských štátoch. Keďže sa podobný objekt v Karpatskej kotline nenašiel (okrem J. Paulíkom skúmaného Ipelského Sokolca), je pri jeho autenticite namieste pochopiteľná skepsa. V tomto texte sú publikované prvý raz aj sprievodné nálezy a kamenné dosky – oltáre (Plachá/Paulík 2002, 1, obr. 1, 2, 4).

V svojich hlavných štúdiách (Paulík 2002; 2003) už sa k nálezovým okolnostiam nevyjadruje. Podrobne ich však rozoberá v následných textoch (Paulík 2004a; 2004b), kde uvádza, že čiastočne pod objektom buletérionu malo byť ešte jedno kameňmi dláždené kultové miesto (Paulík 2004a, 265, 266, obr. 4: 1). V poslednom texte J. Paulíka venovanom devínskej plastike a problematike náboženstva doby bronzovej vôbec, podáva následné a najpodrobnejšie nálezové okolnosti (Paulík 2004b, 385): „*niže pieskom vysypaného dna socio-kultového objektu (tzv. buletérionu; stredná až mladšia doba bronzová) na okraji akropoly sa našla v hĺbke cca 15cm hlinená hlavička, na kĺčku so stopami po jej intencionálnom oddelení od tela. Nad ňou, zhruba na úrovni pôvodného dna, sa nachádzal hrniec s miernym poškodením pri ústí, neďaleko ležala dvojchá miska a z priestoru objektu pochádzajú aj fragmenty črpačky s vodorovne hraneným telom.*“ Znovu však nie sú zverejnené plány alebo fotografie terénnej dokumentácie.

V terénnej dokumentácii (Plachá/Harmadyová 2005, 23) je uvedený slovný popis sondy 4. Zverejním tu len opis vrstvy 9, kde sa mala plastika nájsť: „*V hĺbke 310–320 sa vo vrstve 9 našla celá nádobka a hlinená hlavička koníka s inkrustovanou výzdobou (i. č. 8123). V tejto vrstve sa našli aj zvyšky ohniska s priemerom 65 cm. Jeho vrchnú vrstvu tvorila biela popolovitá vrstvička hrubá cca 4 cm a spodnú tmavooranžová prepálená hlina (hrúbka 10 cm). Pod ňou sa našlo niekoľko lomových kameňov.*“

Chýba akákoľvek kresbová alebo fotografická dokumentácia nálezovej situácie, okrem geodetických plánov sondy. Prečo nebola realizovaná, nevedno. Ale treba si uvedomiť, že v tej dobe sa ešte na dokumentáciu nepoužívali digitálne fotoaparáty. Bližšie nie je definovaná ani vrstva 9, ale prítomnosť ohniska poukazuje na absolútne

odlišné nálezové okolnosti, ako tie, ktoré uvádza J. Paulík. Čo sa týka tzv. buletérionu, v sonde sa nachádzali murivá, označené ako A a B, išlo však o stratigraficky mladšie nálezy. Treba si uvedomiť, že J. Paulík zrejme v celej svojej predchádzajúcej kariére neskúmal stratigraficky zložitú lokalitu, ako sú hrady alebo mestská zástavba. Je viac než pravdepodobné, že nie celkom pochopil nálezovú situáciu a následne ju prispôbil svojim potrebám.

Rekonštruovať nálezové okolnosti plastiky je teda veľmi problematické. Líšia sa nielen opisy nálezových okolností v jednotlivých publikáciách, ale aj v samotná primárna terénna dokumentácia nepostačuje k tomu, aby bolo možné sa zodpovedne vyjadriť k možnosti niektorej z interpretácií, ktoré J. Paulík v svojich textoch ponúka. Rovnako problematické je aj samotné datovanie nálezov.

Z priestoru pochádza niekoľko ďalších nálezov, ktoré dával J. Paulík do súvisu s kultom, ale najmä keramikou, ktorú možno datovať od strednej doby bronzovej po mladšiu dobu bronzovú. Datovanie samotnej plastiky je problematické. J. Paulík vysvetľuje jej vznik ako produkt syntézy kultúry so severopanóskou inkrustovanou keramikou s maďarovskou kultúrou, obom zo staršej doby bronzovej, ale predpokladá, že bola sekundárne využívaná aj neskôr, v strednej a mladšej dobe bronzovej. Problém datovania jej vzniku spočíva v tom, že nemá zodpovedajúce analógie (čo konštatoval už J. Paulík: Plachá/Paulík 2000, 2) a bola datovaná len tým, že na lokalite bola nájdená keramikou kultúry so severopanóskou inkrustovanou keramikou a na Devíne bolo zachytené opevnené sídlisko, prísudzované maďarvskej, resp. veteřovskej kultúre, hroby a objekty stredodunajskej mohylovej kultúry a mlado- a neskorobronzové opevnenie velatickej a podolskej kultúry (Bátora 2018, 111; Harmadyová 2012, 129–132). S plastikami zdobenými inkrustáciou sa stretávame v Podunajsku aj v mladších obdobiach, ako v staršej dobe bronzovej. Jej datovanie (staršia doba bronzová) a kultúrna príslušnosť tak nie sú isté. Môžeme ju datovať od staršej po mladšiu dobu bronzovú, keďže nad vrstvou 9 sa našli: „*v hĺbke 110–120 cm od povrchu zvyšky drevených zuholňatých*

trámov po celej dĺžke sondy. Boli popadané na kamennej deštrukcii. V nižších vrstvách bola kamenná deštrukcia začistená a v jej blízkosti sa našla bronzová ihlica (i. č. 7954) z mladšej doby bronzovej. Medzi kameňmi sa nachádzala hnedá, prepálená zemina a keramika z doby bronzovej. Miestami boli zuhoľnatené trámy vklinené medzi kameňmi. V hĺbke 120–160 cm bola zemina sypká, premiešaná s množstvom kameňov a keramiky. Našla sa tu ďalšia bronzová ihlica (i. č. 7972).“ (Plachá/Harmadyová 2005, 23).

Hradba bola na základe C14 datovaná do neskorej doby bronzovej, okolo roku 900 pred n. l. (Harmadyová 2012, 131). Nález hlavičky tak môžeme datovať pred toto obdobie, ale je ťažké vyjadriť sa presnejšie, keďže nie všetky vrstvy v sonde sú opísané a chýba ich kresbová dokumentácia. Situácii neprospieva ani to, že časť sondy skúmaná v nasledujúcom roku (Plachá/Harmadyová 2005, 32) nemá poradie vrstiev radené (rovnakými) číslami, ale písmenami abecedy (A–E), takže nekorešponduje ani počet vrstiev, ani ich popis. Rovnako nie všetky vrstvy majú uvedenú mocnosť (hrúbku) a nie je možné presne identifikovať príslušnú vrstvu s uvedenou hĺbkou nálezu plastiky. Kresbová dokumentácia profilu tiež chýba. Čo sa dá s istotou synchronizovať je vrstva s trámami z neskorej doby bronzovej. Plastika hlavičky ležala niekde vo vrstvách pod ňou. Z týchto vrstiev je uvádzaný črepový materiál datovaný od eneolitu po neskorú dobu bronzovú. Udáva sa, okrem iného, keramika neskoroeneolitickej kostolackej kultúry a severopanónskej kultúry zo staršej doby bronzovej. Obe sú typické inkrustovanou výzdobou. Nález tak nie je možné na základe stratigrafie presne kultúrne zaradiť ani datovať. Naspodu sondy boli preskúmané objekty badenskej kultúry. Stratigrafické datovanie je tak veľmi široké, keďže hlavička plastiky sa našla vo vrstvách s premiešaným materiálom. Spodnú hranicu predstavuje eneolitická badenská kultúra a hornú mladšia doba bronzová. K presnejšiemu datovaniu by tak mohla prispieť keramická hmota nález, ktorá ma „neskoroeneolitický až starobronzový charakter“ (za ústnu informáciu ďakujem J. Mellnerovej), takéto posúdenie materiálu z autopsie však treba brať s istou opatrnosťou.

Okrem stratigrafie sú problematické aj analógie, ktoré uvádza J. Paulík. Z viac menej súdobých analogických nálezov prichádzali do úvahy hlavička býčka z opevnenej osady Jázdózsa (Paulík 2003, 55, obr. 5: 3), ale najmä závesná nádoba kultúry Vatya z Törtelu v Maďarsku (Kovács 1972, Fig. 4; Plachá/Paulík 2000, 2, obr. 5). Oveľa staršiu, ale o to zaujímavejšiu analógiu predstavuje nádoba s plastikou hovädzieho dobytky z Vácu, datovaná do badenskej kultúry (Kővári 2010).

Najdôležitejšou analógiou by mohla byť závesná vtáčia nádoba (obr. 7) z pohrebiska Cârna-Ostrovogania v rumunskej Olténii (Şandor-Chicidenu 2003, 156, Pl. 151: 6a–c; Neagoe 2011, 130, Pl. V: 2a–c). Ide o najpôsobivejšiu analógiu k devínskemu nález. Evidentne znázorňuje vtáka s rohmi. Hlava je príliš štylizovaná, aby sa dalo tvrdiť, že je vtáčia, nádoba ale stojí na dvoch nôžkach a po bokoch má dve krídelká so zvislými perforáciami na zavesenie. Plochý chvost s perforáciou je tiež vtáci. Okrem toho v niekoľkých detailoch pripomína devínsky nález. Po bokoch hlavy sú lalokovité „ušičky“ s trojicou dierok, snáď na prevlečenie kruhových ozdôb (kovových?). Celé telo je bohato inkrustované. Na hrudi nádoby je znázornených niekoľko náhrdelníkov so štylizovanými záveskami. Na hlave a chvoste je inkrustovaný štylizovaný znak v tvare „X“. Nádoba je priradená ku kultúre Žuto-Brdo – Gârla Mare, čo korešponduje s Paulíkovým datovaním devínskeho nález do staršej až strednej doby bronzovej. Ani nádobu z Vácu, ani z Cârna-Ostrovogania J. Paulík nepoznal, nález z Vácu bol zverejnený až desať rokov po devínskom nález. Môžeme sa len domnievať nakoľko by ovplyvnila jeho interpretácie.

Možnosť, že plastika bola súčasťou nádoby J. Paulík rýchlo opustil a zrejme aj pod dojmom, že z výskumu pochádzalo aj niekoľko keramických koliesok, začal prirovnávať devínsky nález ku „generálnym symbolom“ doby bronzovej, vozíkom z Dupljaje a Trundholmu. Rozpor, že sú mladšie, vyriešil tým, že hlavička devínskej plastiky mohla byť sekundárne používaná na viacerých typoch artefaktov a vytváraním vlastných ikonografických analógií. Sledovať tok jeho myšlienok pritom nie je nezaujímavé. Myšlienka

dlhodobého používania plastiky sekundárnym prerobením – kedy sa tak presne stalo, vlastne nevieme, umožnila J. Paulíkovi pracovať s viacerými verziami finálnej rekonštrukcie nálezu naraz. Vytváranie analogických predmetov – kamenný oltár z Devína (*Paulík/Plachá 2003*), býčie masky (*Paulík 2004b*) umožnilo využiť aj inak ťažko interpretovateľné nálezy a urobiť z nich podporné prvky pre svoju argumentáciu. V prácach iných bádateľov sa pri plastike uvádza datovanie do staršej doby bronzovej, pričom sa uvádza príslušnosť ku kultúre so severopanónskou inkrustovanou keramikou (*Harmadyová 2012*, 129) alebo k věteřovskej kultúre (*Bátora 2018*, 286, obr. 241: 4). Mimochodom, plastika bola opísaná ako hlavička „koňa“, prípadne „koňa?“. Keďže išlo o prehľadové práce, autori sa pridržiali pôvodnej interpretácie. Kritický pohľad na datovanie a interpretáciu nálezu ako hlavičku koňa podal tiež J. Juchelka (*2017*, 91). Usudzoval, že ide o prepojenie materského a slnečného božstva, k presnejšiemu datovaniu však neprispel.

Z uvedeného vyplýva, že pôvod plastiky, resp. dobu jej používania, nie je na základe stratigrafie a analógií možné presnejšie určiť. V súlade s interpretáciou J. Paulíka mohla byť vyrobená v staršej dobe bronzovej a v nejakej podobe (najskôr však len ako samotná, na spodku obrúsená hlavička) mohla byť používaná v strednej dobe bronzovej. Mohla sa tiež náhodne sekundárne dostať ako starší (eneolitický alebo starobronzový) artefakt do vrstvy s ohniskom a keramikou zo strednej doby bronzovej. Paulíkove datovanie tak možno pripustiť, spoľahlivé dôkazy nám však chýbajú. Do staršej aj strednej doby bronzovej sa dá zaradiť aj závesná nádobka z Törtelu, ktorá tak má k devínskej plastike zrejme najbližšie. J. Paulík ju však spomenul len v prvom populárne ladenom článku (*Plachá/Paulík 2000*, 2, obr. 5) a v ďalších textoch sa o nej už nezmieňoval. V tej dobe publikoval na stránkach Zborníka SNM Archeológia sériu článkov o tzv. vtáčích loďkách (*Paulík 1999; 2000; 2001*) a mal o rôznych zoomorfných závesných nádobách a podobných nálezoch prehľad. Možnosť, že aj pri devínskej plastike ide o fragment nádoby, opustil zrejme preto, že nezapadala do jeho pohľadu na náboženstvo doby bronzovej.

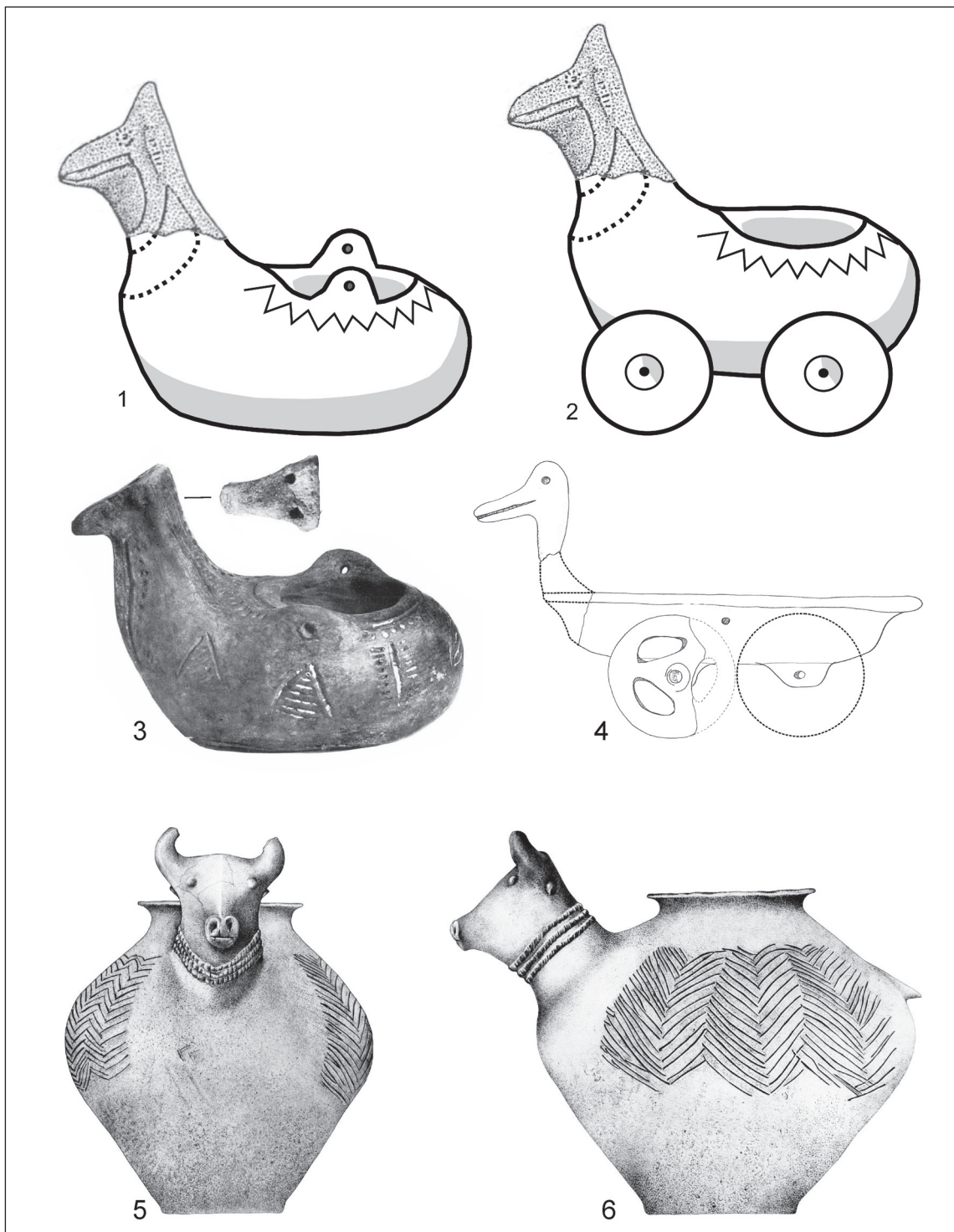
5.4 KRITIKA INTERPRETÁCIE NÁLEZU

Problematické je aj to, čím plastika vlastne je a za čo ju autor pokladá. Interpretácia, že ide o koníka, je azda najmenej presvedčivá – jediné konské rysy, ktoré sa na nej objavujú, sú vlastne inkrustované línie, ktoré by mali predstavovať zauzdenie. Prečo by ale nemohol byť zauzdený býk alebo vták? Skôr sa zdá, že v prvých textoch J. Paulík chcel, aby sa plastika čo najviac stotožňovala s jedným z „generálnych“ náboženských symbolov severskej doby bronzovej – vozíkom z Trundholmu. Na nej sa naopak snažil nájsť býčie prvky (napr. *Paulík 2004b*, 393), pričom ide evidentne o koňa. Najmä po objave disku z Nebry boli na devínskom náleze zvýrazňované najmä býčie črty. Okrem toho však na plastike pozoroval aj vtáčie črty.

J. Paulík už pri prvom zverejnení ponúkol štyri verzie, z akého artefaktu môže zvieracia hlavička „koníka“ pochádzať (*Plachá/Paulík 2000*, 2, 3): samostatná plastika, aplikácia na nádobe (tzv. zoomorfnej alebo theriomorfnej), loďkovitej nádoby alebo zoomorfného oltárika a ako súčasť zložitejšej plastiky, podobnej vozíku z Trundholmu alebo Dupljaje alebo Kličevacu (obr. 3, 6). Autor uprednostnil najmä tie, ktoré korelovali s jeho staršími historizujúcimi predstavami o čakanskej kultúre ako o Pradóroch a chcel tento nálezu, ktorý pokladal za veľmi významný, prepojiť so svojím dovedajším bádáním.

V posledných článkoch sa priklonil k dvom variantom celej podoby, pričom obe mali byť následné v čase. Starší na základe ďalších fragmentov keramického inkrustovaného črepu, plastickej nôžky a plastiky sediaceho zvieratka (koníka?), nazvaný Devín B, interpretoval ako dutú samostatnú plastiku sediaceho hybridu (*Paulík 2004a*). Druhý, mladší variant A prezentoval na základe keramických koliesok a fragmentov terčov, a najmä pre údajnú podobu hlavičky s nálezom vozíka z Trundholmu, ako plastiku na kolieskach, ktorá prípadne za sebou viezla slnečný kotúč alebo vozík s ľudskou postavou po vzore vozíka z Dupljaje (*Paulík 2004b*).

Celkovo je možné zhodnotiť, že interpretácia plastiky z Devína tak, ako ju po častiach

Obr. 6. Hypotetické rekonštrukcie starobronzovej podoby devínskej plastiky a ich predlohy: 1 – podľa nádoby z Törtelu, 2 – podľa vozíka z Böheimkirchenu, 3 – Törtel, 4 – Böheimkirchen, 5, 6 – Vác (autor: 1–2 – P. Jelínek; podľa: 3 – Kovács 1972, 4 – Neugebauer 1994, 5, 6 – Kővári 2010).

Fig. 6. Hypothetical reconstructions of the figurine appearance from Devín at times of Bronze Age and their relevant models: 1 – based on containers from Törtel, 2 – based on the chariot from Böheimkirchen, 3 – Törtel, 4 – Böheimkirchen, 5, 6 – Vác (author: 1–2 – P. Jelínek; according to: 3 – Kovács 1972, 4 – Neugebauer 1994, 5, 6 – Kővári 2010).

Obr. 7. Rohatá vtáčia nádoba z Cârna-Ostrovogania, Rumunsko (podľa Neagoe 2011; foto: M. Mitrovich).

Fig. 7. Horned bird shaped vessel from Cârna-Ostrovogania, Romania (according to Neagoe 2011; photograph: M. Mitrovich).

podal J. Paulík, nie je možná. Nie sú dostatočne uverejnené a zhodnotené nálezové okolnosti a datovanie. Takisto interpretácia nie je konzistentná. J. Paulík hovorí o božstve nebies (či už je to Djaus, Urános, Kronos alebo Zeus), božstve hromu a blesku a o božstve slnka akoby išlo o rovnaké božstvá. Pričom, samozrejme, nie je isté, že by plastika z Devína skutočne zobrazovala božstvo.

Okrem vymenovaných nedostatkov ale zaznamenal J. Paulík aj niekoľko postrehov, ktoré nie je možné ignorovať. Týkajú sa najmä toho, že skutočne ide o hybridnú bytosť spájajúcu tvary viacerých živočíchov. Že by mohlo ísť o čiastočne vtáčí (a konský a býčí/kravský) hybrid vynikne pri porovnaní papule/zobáku devínskeho nálezu s realisticky stvárnenou papulou na náleze

z Vácu. Býk, kôň a (vodný) vták skutočne patria k najfrekvencovanejším symbolickým živočíchom v dobe bronzovej (napr. Kossack 1999). Nie je sa však možné na základe Paulíkových argumentov prikloniť k niektorej z jeho rekonštrukcií (obr. 3), pri ktorých sa opieral len o plastiky koní, či už išlo o plastiku sediaceho koníka, alebo o vozík z Trundholmu.

Nezaujímavý nie je ani postreh, že plastika bola oddelená od pôvodného celku. Na zadnej strane krku je viditeľná stopa po slabom obrúsení alebo otere. To by mohlo naznačovať, že hlavička bola po oddelení používaná aj samostatne. Nijako to ale nedokazuje jej úmyselné oddelenie od jedného celku (napr. od nádoby) a jej transformáciu do iného (napr. do zvierata zapriahnutého do vozíka a pod.).

Rovnako aj snaha J. Paulíka o interpretáciu z hľadiska indoeurópskej perspektívy je u nás zriedkavá. To, že bola nedostačujúca a riešená len z antického pohľadu, je výsledkom viacerých faktorov. Zrejme hlavným je, že počas väčšiny trvania profesionálnej kariéry J. Paulíka na Slovensku prakticky neexistovala religionistika. J. Paulík čerpal najmä z predvojnovnej literatúry (cituje práce W. Schmidta a R. Otta) a predovšetkým z prác E. Sprockhoffa a jeho pokračovateľov, ktorí presadzovali na stredoeurópsku dobu bronzovú „antický pohľad“.⁴ Ten sa v stredoeurópskej archeológii vtedy javil mimoriadne atraktívny. Či išlo o slabú komunikáciu medzi archeológiou a jazykovedou, alebo celkovo medzi anglofónnou a (najmä) nemeckou archeológiou, v súčasnosti neviem posúdiť.

Po podrobnom preštudovaní textov J. Paulíka sa ako najpravdepodobnejšia zdá možnosť, že hlavička devínskej plastiky bola súčasťou nádoby. Táto predstava vyhovuje aj chronologicky – zložitejšie plastiky na kolieskach (napr. Dupljaja, Brežniak) sa vyskytujú až v mladších stupňoch doby bronzovej. Možnosť, že ide o nádobu so zvieracím hybridom, podporuje aj nádoba z Törtelu, pôvodne uvádzaná ako jedna z najbližších analógií. Na závesnej nádobke je stvárnená zvieracia hlava, jej tvary sú však natoľko štylizované, že nie je možné presne určiť o aké zviera ide. T. Kovács (1972, 18) ju považoval za vtáčiu. Na vrchu hlavy (obr. 6: 3) sú však dve jamky, do ktorých mohli byť vložené rohy (paroh, pierka a pod.), vyrobené z organického materiálu, takže aj tento nález mohol stvárňovať (totožného?) zvieracieho hybridu. To by ostatne mohla potvrdzovať aj nádoba z Cârna-Ostrovogania, ktorú J. Paulík nepoznal. Možnosť, že plastika bola súčasťou vozíka však netreba úplne zamietnuť – malo sa pri nej nájsť keramické koliesko. Tiež naznačenie zauzdenia na plastike podporuje myšlienku, že mohla byť súčasťou nejakého „záprahu“, ten však mohol byť vyjadrený aj ako protóm na nádobe, prípadne opatrnej kolieskami (obr. 6: 4), ako vidíme na náleze z Böheimkirchenu v Rakúsku (Neugebauer 1994, 124, Abb. 64). Pravdepodobne by však nešlo

o tak sofistikované tvary ako vozíky z Trundholmu, Dupljaje alebo o vozíky s ojnicou.

6. DISKUSIA

Otázku, čo zobrazovala plastika v skutočnosti, je pri jej hybridnej povahe problematické zodpovedať. Náboženských symbolov, ktoré by pripadali do úvahy, je viacero. A hybridné črty plastiky k odhaleniu jej významu veľmi neprispievajú.

J. Paulík interpretoval, medzi inými, plastiku z Devína aj ako nebeského býka. Skutočne v európskych nálezoch nachádzame plastiky dobytky, ktoré by tejto interpretácii mohli zodpovedať (napr. *Bátora* 2018, 285, obr. 240; *Paulík* 2003, 56). Devínskemu nálezu nadprirodzenosť dodáva aj trojkosť a je možné si ho naozaj predstaviť ako Djausa, nebeské božstvo Praindoeurópanov. Istú konotáciu tomu dodáva aj možnosť, ktorú rekonštruuje jazykoveda, že praveký Devín bol miestom uctievania Djausa (*Valent* 2020). Túto možnosť uviedol aj J. Paulík (2001, 34), ale nevedno či ju poznal zo štúdia odbornej literatúry, alebo to bol intuitívny odhad, informácia je v texte bez citácie. Proti tejto interpretácii by možno svedčilo to, že plastika má zrejme uzdu. Ťažko si predstaviť najvyššie božstvo ktoré ťahá nejaký iný objekt. Problémom je aj to, že takmer každé indoeurópske mužské božstvo je niekedy opisované ako býk, takže tvrdiť, že zobrazenie býka je automaticky nebeský býk Djaus, nie je namieste.

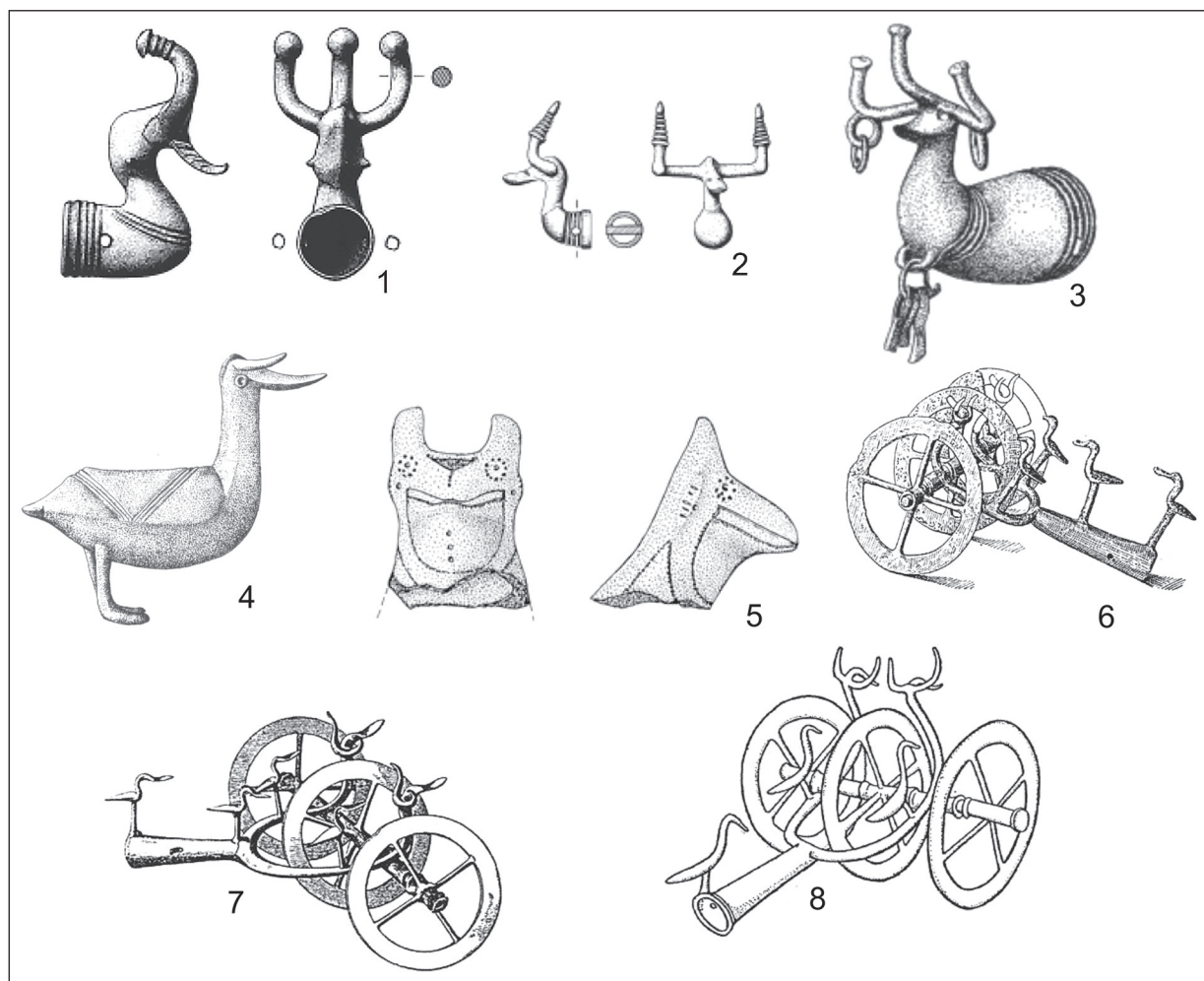
Iná situácia by bola, ak by plastika nezobrazovala býka, ale kravu. To je, samozrejme, pre absenciu ďalších autentických častí plastiky ako aj zodpovedajúcich analógií nemožné zodpovedať, ale táto alternatíva je tiež prípustná. Krava bola často práve atribútom bohyne Zeme (*Korda* 2021). Mlieko ako produkt laktácie a symbol hojnosti bývalo častým obetným darom. Nie je preto ťažké si predstaviť plastiku ako symbol na nádobe, v ktorej sa obetovali posvätné tekutiny. Ženský prvok (a teda aj pohlavie zobrazeného tvora) by mohli predstavovať práve náhrdelníky, ktoré podľa J. Paulíka mali predstavovať buď Kronove dcéry (*Paulík* 2003, 59), prípadne sexuálne výčiny Dia (*Paulík* 2001, 34), ale najmä to,

⁴ Kritiku „antického pohľadu“ sme viackrát podali v článkoch zaoberajúcich sa ikonografiou a slnečným božstvom doby bronzovej (*Jelínek/Valent* 2019; *Valent/Jelínek/Lábaj* 2021).

že tvor nie je ani samec ani samica (Paulík 2001, 32), čo malo poukazovať na jeho božskosť. Túto možnosť evokuje aj nádoba z Vácu, ktorej chýbajú sekundárne pohlavné znaky. Zaujímavé sú na nej aj tri presekávané lišty, umiestnené v oblasti krku, ktoré by mohli tiež predstavovať náhrdelníky alebo vence. Náhrdelníkmi je pritom zdobená aj nádoba z Cârna-Ostrovogania.

Konské črty pokladal J. Paulík za natoľko dôležité, že neváhal plastiku nazvať napriek viditeľným rohom „koníkom“. Kôň hral v severskej dobe bronzovej úlohu ťahača Slnka po oblohe (Valent/Jelínek/Lábaj 2021, 13: 5–7). Bolo preto dôležité prepojiť devínsku plastiku s kultom

Slnka, ktorý mal byť v dobe bronzovej, podľa J. Paulíka, povýšený až na (pra)monoteistický. Ako som však spomenul vyššie, konské črty sú na plastike viditeľné najmenej. Vlastne ide len o inkrustovanú líniu, ktorá podľa J. Paulíka predstavuje zauzdenie. Naopak, viac ako konskú alebo býčiu (kravskú) papuľu spodobuje ústny otvor plastiky vtáčí zobák. J. Paulík zvyrazňoval aj presekávané uši plastiky, ktoré mali symbolizovať krídla (napr. Paulík 2003, 51) alebo ich inde naopak pokladal za postranice uzdy (Plachá/Paulík 2000, 4). Inokedy, najmä pri porovnávaní s koníkom z Trundholmu, však za uši plastiky vydával rohy (Paulík 2004b, 393).

Obr. 8. „Dračie“ zobrazenia doby bronzovej: 1 – Charleville (FR), 2 – Gammertingen (DE), 3 – Skjern (DK), 4 – Čičarovce (SK), 5 – Devín (SK), 6 – Kałowice (PL), 7 – Frankfurt (DE), 8 – Burg a. d. Spree (DE); (podľa: 1–3 – Pankau 2018, 4 – Miroššayová 2017, 5 – Plachá/Paulík 2000, 6–8 – Podborský 2012).

Fig. 8. “Dragon” from Bronze Age: 1 – Charleville (FR), 2 – Gammertingen (DE), 3 – Skjern (DK), 4 – Čičarovce (SK), 5 – Devín (SK), 6 – Kałowice (PL), 7 – Frankfurt (DE), 8 – Burg a. d. Spree (DE); (according to: 1–3 – Pankau 2018, 4 – Miroššayová 2017, 5 – Plachá/Paulík 2000, 6–8 – Podborský 2012).

Hybridný charakter devínskej plastiky (Paulíkove koňo-vtáko-býčie črty), však nie je výmysel. Pri pozorovaní vlastného artefaktu z autopsie až prekvapivo vynikli – fotografie ani kresba ich nedokázali dokonale sprostredkovať. Pri nádobe z Cârnej, Paulíkovi neznámej, je evidentné, že ide o vtáka s rohmi.

Čo by teda plastika mohla znázorňovať? V dobe bronzovej sú známe nálezy zrejme mýtických netvorov s hybridnými črtami (obr. 8). Z mladšej a neskorej doby bronzovej a v staršej dobe halštatskej sú relatívne časté zobrazenia hybridov vodných vtákov s rohmi. Nachádzame ich napríklad na ornitomorfnej bronzovej nádobe z Čičaroviec, alebo na súčiastiach ceremoniálnych vozov – najmä v západnej Európe (*Miroššayová 2017*, 8, obr. 2; *Pankau 2018*). Relatívne časté sú v lužickom kultúrnom prostredí, kde sa objavujú na bronzových modeloch vozíkov s ojnícou – kde je ústredná nadprirodzená bytosť, resp. dvojica alebo trojica nadprirodzených bytostí (alebo dvoj a trojhlavá bytosť?) znázornených ako vodné vtáky s rohmi sprevádzaná ďalšími vtáčikmi (*Podborský 2012*). Z poľskej lokality Brežniak pochádza aj keramický vozík – tu však ide len o trojicu vtáčikov (*Podborský 2012*, 210, obr. 4: 1). Každopádne poukazuje na to, že predstava keramického vozíka ťahaného rohatým vtáčím netvorom nie je úplne vylúčená. Pravdepodobne by však nešlo o tak sofistikované tvary aké reprezentujú vozíky z Trundholmu, Dupljuje alebo o bronzové vozíky s ojnícou.

Devínsky nález zrejme spolu so závesnou nádobkou z Törtelu a z Cârnej predstavujú asi najstaršie zobrazenie vtáčieho netvora s rohmi, ktorého snáď môžeme pomenovať ako draka – tvarovo podobného tým, aké sa vyskytujú v mladšej a neskorej dobe bronzovej ako súčasť ceremoniálnych predmetov a vozov. Čo presne znázorňujú, či božstvo, mýtického netvora alebo niečo iné, však povedať s určitosťou nie je možné. Taktiež sa u nich, ale ani u iných plastík, nedá identifikovať trojica očí, aj keď niektoré majú tri rohy (Charleville, Gammertingen, Skjerne; *Pankau 2018*, 170, Abb. 2: 1, 2, 3), čo tiež poukazuje na ich kontraintuitívnosť. Z chronologického hľadiska by išlo zrejme o jedno z najstarších zobrazení, nie je to však nemysliteľné, zo strednej

Európy pochádza zo staršej doby bronzovej viacero nálezov rôznych hybridne stvárnených nadprirodzených bytostí (*Jelínek 2021*, 267–270).

7. ODPOVEDE NA OTÁZKY D. L. PALSÁ

Aj po dôkladnom preštudovaní si diela J. Paulíka nie je ľahké na otázky D. Palsá odpovedať:

1. Definíciou náboženstva sa J. Paulík príliš nezaobrá. Za dôležité pokladá uctievanie najvyššej bytosti, či už ide o neolitické uctievanie slnečného božstva alebo jeho neskoršie prejavy z eneolitu a doby bronzovej. Prečo sa napokon tento pramonoteizmus rozpadá, príliš nerieši, pretože aj jeho vrcholný predstaviteľ, najvyššie božstvo Olympu – Zeus má v jeho podaní monoteistické črty.

2. Definovať typ teórie, aký predstavuje J. Paulík, je neľahké zodpovedať. V žiadnom prípade nie je redukcionistické – teda nesnaží sa nájsť za náboženstvom nejaké iné pohnútky (ako napr. ekonomické ako K. Marx, psychologické ako S. Freud, či sociálne ako É. Durkheim). Napriek tomu sa domnievam, že archeologické výklady pravekého náboženstva budú už zo svojej podstaty redukované vždy. J. Paulík sa snaží vyložiť svoj pohľad na náboženstvo ako dejinný vývoj. Problém je, že jeho pramonoteistické náboženstvo sa až do svojho rozpadu nijak nevyvíja, vždy sa mení len jeho „hlavný kultový obraz“. Mohli by sme uvažovať o historizujúcej teórii. Historický vývoj je však z tohto pohľadu vopred daný, takže ide o teleologický pohľad. Tento výklad, ako si poukážeme v bode 5, súvisí s autorovým osobným presvedčením.

3. Túto otázku je rovnako neľahké zodpovedať. J. Paulík sa snaží podrobne mapovať vývoj stredoeurópskeho náboženstva doby bronzovej. To by mohlo ohraničovať jeho časovopriestorovú dimenziu, neobmedzuje sa však len na ňu. Hovorí o všeludskom monoteizme, dokonca aj u tak výrazne polyteistických kultúr, akou bol staroveký Egypt, Mezopotámia, či Chetitcká ríša. V zásade však je možné povedať, že sa zaoberá prejavmi uctievania najvyššieho božstva v jeho rôznych diachrónnych (používa termín „evolučný“, napr. *Paulík 2003*, 78, nepovažujem ho však

v tomto význame za výstižný) aj súdobých podobách v stredoeurópskej dobe bronzovej.

4. Na rozdiel od D. L. Palsom uvádzaných bádateľov sa J. Paulík pri svojom výklade opiera temer výlučne o archeologické nálezy. Nevyužíva však všetky druhy archeologických nálezov, ktoré by mohli prispieť k vysvetleniu niektorých aspektov náboženstva (či lepšie, náboženských systémov) doby bronzovej, napr. nevenuje sa vôbec hrobom a vývoju pohrebného rítu. Celý svoj výklad zakladá na detailnom rozbere v podstate niekoľkých málo umeleckých, resp. kultových artefaktov, medzi ktorými sa snaží nájsť paralely v detailoch (napr. medzi diskom z Nebry, „koníkom“ z Devína, dýkou z Barce, plastikou z Kličevacu a ďalšími), bez ohľadu na to, že pochádzajú z rôznych časových stupňov a kultúr doby bronzovej. Pokladá ich za generálne symboly, resp. hlavné kultové obrazy najvyššieho božstva doby bronzovej.

5. J. Paulík bol veriacim človekom. V jeho starších prácach sa tento jeho osobnostný rys neprejavoval, zrejme bol tlmený aj súdobým politickým režimom. Údajne ťažko niesol, keď bol nútený realizovať výstavu vo vtedajšom SNM – MVSV.⁵ Je evidentné, že svoje náboženské presvedčenie vkladal aj do svojho výkladu náboženstva doby bronzovej, kde sa ho snažil prepojiť so svojím celoživotným presadzovaním teórie o sťahovaní národov v dobe bronzovej. Evidentné to je už pri výbere témy hľadania dokladov uctievania najvyššieho božstva (z toho, čo o náboženstve doby bronzovej vieme, nie je možné jeho existenciu doložiť). Pozorný čitateľ si zaiste všimne, že tu dochádza aj k istej tautológii: J. Paulík chce vybranými archeologickými nálezmi dokázať svoj predpoklad o pramonoteistickom božstve. V takomto poňatí nie je ani iný výklad prípustný.

Ovplyvnenie svojich výkladov náboženských presvedčení je najzreteľnejšie v nasledovnom výroku o pôvode pramonoteistického náboženstva: „*Naznačené okolnosti si priam vynútili predstavu o jedinom a dokonalom Stvoriteľovi na nebesiach, ktorý svoju existenciu dokázal podľa nás aj tým,*

že usmernil duchovný vývoj smerom k dosiahnutiu počiatočného stupňa svojho poznania vo všetkých pastiersko-patriarchálnych spoločnostiach.“ (Paulík 2003, 36). J. Paulík tu nielen aplikuje starozákonný pohľad na náboženstvo nadčerno-morských neskoroneolitických kultúr, historickým hýbateľom je Stvoriteľ samotný. Tento názor však už jeho dielo môže vylúčiť z archeoreligionistického bádania, pretože už by bolo v podstate teológiou.

8. ZÁVER

Napriek tomu, že väčšina názorov J. Paulíka na náboženstvo doby bronzovej sa dá pokladať za prekonané, nemožno povedať, že by práca s jeho textami bola neproduktívna. J. Paulík bol zrejme jediný bádateľ, ktorý sa u nás opakovane venoval výskumu náboženstva v dobe bronzovej. Pracoval viac menej v rovnakých intenciách ako ďalší zahraniční bádatelia venujúci sa tejto problematike (napr. Bouzek 2000; Hänsel 2000; Podborský 2006; Švecová 2004 a pod.) Aj keď jeho celkový pohľad na náboženstvo doby bronzovej nezodpovedá dnešnému, v mnohých detailoch je veľmi inšpiratívny a jeho postrehy, resp. ich modifikácia, či negácia sú pozoruhodné.

Problém v bádani o náboženstve doby bronzovej predstavoval (a zrejme stále predstavuje) nekritické ľpenie na starých teóriách, ale najmä stále slabá spolupráca s religionistikou. Na Slovensku religionistika počas socializmu neexistovala, prístup k zahraničnej literatúre bol obmedzený a aj potom bol jej nástup pomalý. Tu ostáva otázkou, k akým výsledkom by J. Paulík, nesporné vybavený zmyslom pre detaily a schopnosťou prepájať široké súvislosti, dospel, keby mal informácie o iných teóriách a vedeckých prístupoch k problematike. Zároveň je otázne, ako (a či vôbec) by ich zlúčil so svojím osobným náboženským presvedčením.

Nález devínskeho koníka bol pre J. Paulíka zaiste inšpiráciou a viedol k mimoriadnej publikačnej aktivite, ktorou chcel predstaviť komplexný pohľad na náboženstvo doby bronzovej. V tomto zmysle plastika „koníka“ naozaj bola

⁵ SNM – Múzeum vývoja spoločenského vedomia (1973–1990). Bolo zriadené ako múzeum náboženstva a ateizmu. Jeho hlavnou úlohou bolo „rozvíjať a postupne skvalitňovať svetonázorové pôsobenie s dôrazom na vedecko-ateistickú výchovu a formovať tak (paradoxne, poznámka P. J.) marxisticko-leninský svetonázor“ (Machajdíková 2008, 4).

„nálezom storočia“, aj keď najmä jeho osobným. Jeho pohľad na problematiku náboženstva v dobe bronzovej by už dnes z celkového pohľadu neobstál⁶, ale postrehmi pri interpretácii jednotlivých nálezov, uvedenie si, že populácie doby bronzovej u nás boli indoeurópske a jeho pokusy interpretovať ich náboženstvo z tohto pohľadu, či len prvenstvo pri uvedení mnohých nálezov spojitelných s náboženstvom, mu zaisťujú čestné miesto v dejinách bádania.

LITERATÚRA

- Balaš 2015* – N. Balaš: Daniel L. Pals, Osm teórií náboženství. Ex Oriente, Praha 2015, 485 s. (recenzia). Český lid 102/3, 2015, 367–369.
- Bartík/Pávová 2015* – J. Bartík/D. Pávová: Bibliografia prác Jozefa Paulíka. Zborník Slovenského národného múzea Archeológia. Supplementum 9, 2015, 6–12.
- Bátora 2018* – J. Bátora: Slovensko v staršej dobe bronzovej. Bratislava 2018.
- Bouzek 2000* – J. Bouzek: Versuch einer Rekonstruktion des Pantheons der Urnenfelderzeit. In: B. Gediga/D. Piotrowska (Red.): Kultura szymboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Warszawa – Wrocław – Biskupin 2000, 345–354.
- Budil 2000* – I. Budil: Kulturní a sociální antropologie Indoevropanů. Plzeň 2000.
- Dietrich/Dietrich 2011* – L. Dietrich/O. Dietrich: Wietenberg ohne Mykene? Gedanken zu Herkunft und Bedeutung der Keramikverzierung der Wietenberg-Kultur. Praehistorische Zeitschrift 86, 2011, 67–84.
- Drews 1988* – R. Drews: The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East. Princeton 1988.
- Egyházy-Jurovská 2015* – B. Egyházy-Jurovská: PhDr. Jozef Paulík, Csc. a Slovenské národné múzeum. Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, Supplementum 9, 2015, 17–20.
- Evans-Pritchard 1965* – E. E. Evans-Pritchard: Theories of Primitive Religion. Oxford 1965.
- Furmánek 2015* – V. Furmánek (zost.): Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Nitra 2015.
- Gogâltan/Marinescu 2020* – F. Gogâltan/G. G. Marinescu: Kurt Horedt's "Siebenbürgen und Mykenä" after more than 50 years. In: J. Maran/R. Băjenaru/S.-C. Ailincăi/A.-D. Popescu/ S. Hansen (eds.): Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Bonn 2020, 205–219.
- Hainchelin 1959* – Ch. Hainchelin: Pôvod náboženstva. Bratislava 1959.
- Harmadyová 2012* – K. Harmadyová: Územie Devína v dobe bronzovej. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (zost.): Dejiny Bratislavy 1. Bratislava 2012, 129–132.
- Hänsel 2000* – B. Hänsel: Die Götter Griechenland und die südost- bis mitteleuropäische Spätbronzezeit. In: B. Gediga/D. Piotrowska (Red.): Kultura szymboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Warszawa – Wrocław – Biskupin 2000, 331–344.
- Jelínek 2021* – P. Jelínek: Difúzia alebo spoločné kultúrne dedičstvo? Triadické antropomorfné, zoomorfné, hybridné a ornitomorfné zobrazenia v stredoeurópskej, nordickej a egejskej dobe bronzovej. Slovenská archeológia 69/2, 2021, 259–286.
- Jelínek 2022* – P. Jelínek: Poklad viery máme v nádobe hlinenej. Čítanie pravekých znakov 2. Ludia, mýty & dejiny: Dávne tisícročia, mýty a záhady pod lupou – <https://lumyd.eu/article/poklad-viery-mame-v-nadobe-hlinenej-citanie-pravekych-znakov-2/106>, cit. 5. 9. 2022.
- Jelínek/Valent 2019* – P. Jelínek/D. Valent: Náboženské ikonografie v staršej dobe bronzovej. Zborník Slovenského národného múzea 113, Archeológia 29, 2019, 47–76.
- Juchelka 2017* – J. Juchelka: Symbolika a rituálny význam koně v pravěku s důrazem na období popelnicových pólí a starší dobu železnou

⁶ Tu mám na mysli striktno jeho práce týkajúce sa kultu a náboženstva. Archeologické dielo J. Paulíka, jeho výskumy a prínos k problematike stredodunajských popolnicových pólí je dodnes pevnou súčasťou bádania o dobe bronzovej ako ukazuje aj posledná syntéza doby bronzovej u nás (*Furmánek 2015*).

- ve střední Evropě – 1. část. Časopis Slezského zemského muzea 66/1–2, 2017, 85–102.
- Kolník 2015* – T. Kolník: Namiesto nekrológu niekoľko osobných spomienok. PhDr. Jozef Paulík, Csc. (1931–2013). Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, Supplementum 9, 2015, 13–16.
- Korda 2021* – J. Korda: Božská kráva: bohyně co rodí bohy i démony? Ľudia, mýty & dejiny: Dávne tisícročia, mýty a záhady pod lupou – <https://lumyd.eu/article/bozska-krava-bohyne-co-rod-bohy-i--demony/91>, cit. 5. 9. 2022.
- Kossack 1999* – G. Kossack: Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.–6. Jahrhundert v. Ch. Geb.). München 1999.
- Kovács 1972* – T. Kovács: Askoi, Bird-shaped vessels, Bird-shaped Rattles in Bronze Age Hungary. *Folia Archaeologica* 23, 1972, 7–28.
- Kővári 2010* – K. Kővári: Late Copper Age Vessel with Cattle Head Decoration from Vác. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/2, 2010, 381–399.
- Machajdíkóvá 2008* – E. Machajdíkóvá: Sprievodca po Archíve Slovenského národného múzea. Bratislava 2008.
- Majerová 2007* – A. Majerová: K otázke pôvodu „barbarskej“ keramiky v Egeide na konci doby bronzovej a jej vzťahu k čakanskej kultúre. *Musaica* 25, 2007, 23–44.
- Matić/Franković 2020* – U. Matić/F. Franković: Sea peoples and the Discourse of „Balkanism“ in Late Bronze Age Archeology. In: M. Gavranović/D. Heilmann/A. Kapuran/M. Verčič (Eds.): *Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*. Leidorf 2020, 155–176.
- Meller 2004* – H. Meller (Hrsg.): *Der geschmiedete Himmel. Die weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren*. Halle 2004.
- Miroššayová 2017* – E. Miroššayová: Bronzový predmet so zoomorfnými protómami zo Slovenského krasu. *Studia archaeologica Brunensia* 22, 2017, 5–14.
- Neagoe 2011* – M. I. Neagoe: Reprezentări din lut ale piciorului uman în cadrul culturii Žuto Brdo – Gârla Mare. *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 3, 2011, 109–134.
- Neugebauer 1994* – J. W. Neugebauer: *Bronzezeit in Ostösterreich*. St. Pölten – Wien 1994.
- Pals 2015* – D. L. Pals: *Osm teorií náboženství*. Praha 2015.
- Pankau 2018* – C. Pankau: Typologie und Chronologie einiger urnenfelderzeitlichen Wagenbronzen Tüllen und Kappen. In: B. Nessel/D. Neumann/M. Bartelheim (Hrsg.): *Bronzezeitlicher Transport. Akteure, Mittel und Wege. Ressourcen Kulturen*. Band 8. Tübingen 2018, 167–188.
- Paulík 1974* – J. Paulík: K významu mohýl z mladšej doby bronzovej v pravekom vývoji Slovenska. *Slovenská archeológia* 22/1, 1974, 73–81.
- Paulík 1980* – J. Paulík: *Praveké umenie na Slovensku*. Bratislava 1980.
- Paulík 1993* – J. Paulík: *Bronzom kované dejiny*. Bratislava 1993.
- Paulík 1999* – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníkoch-Posádke I. *Zborník Slovenského národného múzea* 43, *Archeológia* 9, 1999, 29–54.
- Paulík 2000* – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníkoch-Posádke II. *Zborník Slovenského národného múzea* 44, *Archeológia* 10, 2000, 30–60.
- Paulík 2001* – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníkoch-Posádke III. *Zborník Slovenského národného múzea* 45, *Archeológia* 11, 2001, 9–72.
- Paulík 2002* – J. Paulík: Príspevok ku kultu doby bronzovej I. *Zborník Slovenského národného múzea* 96, *Archeológia* 12, 2002, 7–16.
- Paulík 2003* – J. Paulík: Príspevok ku kultu doby bronzovej II. *Zborník Slovenského národného múzea* 97, *Archeológia* 13, 2003, 35–92.
- Paulík 2004a* – J. Paulík: Zvláštne kultové nálezy na lužickej osade v Pobedime vo svetle devínskej plastiky „koníka“. In: G. Fusek (red.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra 2004, 263–272.
- Paulík 2004b* – J. Paulík: Trundholmské bronzové súsošie vo svetle nálezu devínskej plastiky „konskej hlavičky“. In: J. Batora/V. Furfánek/L. Veličák (Hrsg.): *Einflüsse und Kontakte Alteuropäischer Kulturen*. Festschrift

- für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra 2004, 385–400.
- Paulík/Novotná/Benadík 1962* – J. Paulík/M. Novotná/B. Benadík: Život a umenie doby železnej na Slovensku. Bratislava 1962.
- Paulík/Plachá 2003* – J. Paulík/V. Plachá: Kultový objekt z mladšej doby bronzovej na devínskom hradisku. Spisy Mestského múzea v Bratislave. Bratislava 15, 2003, 9–18.
- Plachá/Harmadyová 2005* – V. Plachá/K. Harmadyová: Nálezová správa z archeologického výskumu NKP – hrad Devín v rokoch 1999–2004. Rukopis. Uložené: Dokumentačné oddelenie Múzea mesta Bratislavy.
- Plachá/Paulík 2000* – V. Plachá/J. Paulík: Nález hlinenej hlavičky koňa. Nový unikátny nález na devínskom hradisku. Múzeum 4/2000, 2000, 1–4.
- Plachá/Paulík 2002* – V. Plachá/J. Paulík: Akropola devínskeho hradiska po zániku starobronzovej civilizácie. Múzeum 3/2002, 2002, 1,2.
- Podborský 2006* – V. Podborský: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno 2006.
- Podborský 2012* – V. Podborský: Der neue Fund eines Deichselwagens aus der Ostslowakei. In: W. Blajer (ed.): Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicate. Kraków 2012, 205–213.
- Schmidt 1931* – W. Schmidt: The Origin and Growth of religion. Facts and Theories. New York 1931.
- Sprockhoff 1954* – E. Sprockhoff: Nordisches Bronzezeit und frühes Griechentum. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 1, 1954, 28–110.
- Șandor-Chicideanu 2003* – M. Șandor-Chicideanu: Cultura Žuto-Brdo – Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară. Vol. I–II. Cluj-Napoca 2003.
- Švecová 2004* – R. Švecová: Slnecná symbolika v náboženskom kontexte doby bronzovej. In: E. Kazdová/Z. Měřínský/K. Šabatová (eds): K počtě Vladimíru Podborskému. Brno 2004, 385–393.
- Valent 2020* – D. Valent: Možno mu zasvätili Devín: Zmenil sa indoeurópsky „nebeský otec“ u Slovanov na démona? Ludia, mýty & dejiny: Dávne tisícročia, mýty a záhady pod lupou – <https://lumyd.eu/article/mozno-mu-zasvatili-devin-zmenil-sa-indoeuropsky-nebesky-otec-u-slovanov-na-demonu/20>, cit. 5. 9. 2022.
- Valent/Jelínek/Lábaj 2021* – D. Valent/P. Jelínek/I. Lábaj: The Death-Sun and the Misidentified Bird-Barge: A Reappraisal of Bronze Age Solar Iconography and Indo-European Mythology. Zborník Slovenského národného múzea 115, Archeológia 31, 2021, 5–43.
- Váňa 1968* – J. Váňa: Vlastislav. Výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953–55 a 1957–1960. Památky archeologické 59, 1968, 5–186.

**ABOUT ONE “FIND OF THE CENTURY”
– A HINDSIGHT AT THE THEORIES
BY JOZEF PAULÍK REGARDING BRONZE AGE RELIGION**

PAVOL JELÍNEK

The main motif of this paper is the deconstruction of opinions about the religion of Bronze Age according to Jozef Paulík, which belonged to his all-life-long scientific interest. They reached their highest point at the conclusion of his professional career, when he tried – on a large scale – to assess “the find of the century”: the clay figurine of the “little horse” from Devín. By using these names, Jozef Paulík introduced in literature the polyzomorphic figurine, allegedly one of the key symbols of religion of Central European Bronze Age.

The conception of our paper is taken from the monograph “Eight Theories of Religion” by D. L. Pals (2015), an American religionist who assesses, criticises, and compares religion theories through the following five questions:

1. How does theory define its object? From what notion of religion does it start?

2. What is the concerned type of theory? There are different examples for explanation: what type of interpretation does this theoretician present and why?

3. What is the extent of theory? How large a part of human actions does the theory explain, according to the author’s statements? Absolutely everything? Or only some of them? Does the theory really perform what its author states?

4. To what documents does it refer? Does it try to deeply analyse some small facts, ideas, and habits? Or does it extend more widely in order to enclose the whole amount of such facts? Is the scale of documents sufficiently broad in order to support this theory in all its width?

5. What is the relationship between the theoretician’s personal religious belief (or absence of it) and the explanations that he decided to present?

The text features a brief curriculum and some information about the work of J. Paulík, his theory and the starting points for theory formulation.

These starting points rest on the theory by E. Sprockhoff (1954), according to whom Urnfield culture people from the Carpathian Basin migrated to Northern Europe and to Peloponnese; and, therefore, it is possible to reconstruct Bronze Age religion on the basis of classical Greek religion. A second theory that helped Paulík was a modified theory of Urmonotheismus by W. Schmidt (1931). Through the two above-mentioned theories, J. Paulík elaborated a specific theory about Bronze Age Urmonotheismus, where a celestial divinity is always replaced by another one, with constant expression of the main – so-called general – symbols. Bronze Age objects supporting Paulík’s thought are the Nebra sky disk (Uranus), a zoomorphic clay figurine from Devín (Cronus) and an anthropomorphic statuette from Kličevac (Proto-Zeus).

After a presentation of Paulík’s opinions, this paper goes on by criticising his theory and his theoretical starting points. The theory of the migration of Proto-Dorians was already out-of-date in 1952, even before its publication by E. Sprockhoff (1954). Its confuter was M. Ventris, an architect and filologist who deciphered the Linear B script and discovered that the members of Mycenaean culture already wrote and spoke Greek (i.e. even before the assumed Proto-Dorian expansion).

At the same time, this paper criticises the Urmonotheismus theory and other thoughts regarding general religious symbols or dating of mythological divine generations through archaeological finds.

Further problematic issues are also represented by the usage of specific terminology and classical terminology, incl. names and functions of Greek gods which are supposed to support the theory of a Proto-Dorian ethnicity of the Čaka culture. This effort is pseudoemetic and it is based

upon the assumption that people belonging to the Čaka culture are Proto-Dorians and – thus – they must have had classical institutions and divinities regardless of the stage of their development.

The above-mentioned warnings – of course – are not the product of research in the last two decades or so since the publication of Paulík's texts. That would be unethical. The aim of this paper is the deconstruction of the analysis stated in the work of J. Paulík, by recovering the aspects of his ideas that are still usable in current research. Discussions and criticism took place also during the lifetime of J. Paulík. An example that speaks for all is the already mentioned work by E. Evans-Pritchard (1965). Nevertheless, these debates practically did not arrive to our reality and the larger part of the researchers (mostly Paulík's contemporaries) remained under the influence of the Sprockhoff's theory, which – to tell the truth – appears extraordinarily attractive. In the second half of the 20th century, the Urmonotheismus theory lost its justification also from other points of view. Indeed, comparative Indo-European studies had shown the presence of polytheistic systems within Indo-European ethnic groups deriving from a common Proto-Indo-European basis.

Even the Devín sculpture was interpreted in the light of the above-described theories. If we examine this matter with a more critical point of view, we can find a number of discrepancies that do not support the original interpretation. One of the first problems concerns the dating of the find and the circumstances in which the object was discovered. In his articles, J. Paulík mentions several versions of the finding circumstances of the statue which are in contrast with the finding documentation from the ground.

Another issue is also the dating of the find. J. Paulík explains its origin as a product of cultural synthesis with Northern Pannonian encrusted ceramics and Maďarovce culture, both from the Early Bronze Age. But Paulík assumes that it was secondarily used even later, in the Intermediate and Late Bronze Age. The problem of origin dating derives from the fact that there are no corresponding analogies. Actually, dating was

established only on the basis of the fact that in the given location they have found ceramics of a culture with Northern Pannonian encrusted ceramics. Apart from stratigraphies, a further problem is represented also by analogies. We can take into consideration the hanging pot of the Vaty culture from Törtel, Hungary.

Nevertheless, J. Paulík soon refused this option. And – probably having in mind the fact that research gave way to several ceramic small discs – he began to compare the Devín find with the “general symbol” of Bronze Age, i.e. the Dupljaja and Trundholm sun chariot. The two above-mentioned objects are more recent than the Devín figurine, but Paulík solved this contrast by stating that the little head of the Devín find could have been secondarily used for various types of artefacts; and he also created his iconographic analogies.

From the above-reported circumstances, it is possible to deduce that the origin of the find (or the epoch of its usage) cannot be precisely determined on the basis of stratigraphy and analogies. According to J. Paulík's interpretation, it could have been manufactured in Early Bronze Age and it could have been used during Intermediate Bronze Age in a certain form (allegedly as an autonomous head, abraded on its bottom). The option according to which the object could have been a pot fragment was soon abandoned, because it didn't fit Paulík's view on Bronze Age religion. In other texts, he tried to interpret this artefact as an autonomous statuette or as part of the chariot cult. Such an explanation would correlate with his older historicising ideas about the Čaka culture as Proto-Dorian; and Paulík intended to connect the given find – which he considered very significant – with his previous research works.

In general terms, it is possible to confirm the unreliability of the piece-by-piece interpretation of the Devín's clay figurine as provided by J. Paulík. The circumstances concerning finding and dating are not well presented and assessed. Paulík's interpretation is also inconsistent. He mentions a celestial divinity (Dyaus, Uranus, Cronus or Zeus), a god of thunder and flash, and a god of the sun, as though they were the same

gods. And – of course – it is not sure whether the Devín statuette portrays a deity or something else.

Apart from the above-described discrepancies, J. Paulík was able to capture some important details that cannot be ignored. They concern notably the fact that this figurine is likely to be a hybrid being in which various animals are joint together. Bulls, horses, and (aquatic) birds actually rank amongst the most used symbolic animals in Bronze Age (e.g. *Kossack 1999*). Nevertheless, on the basis of Paulík's allegations, it is not possible to support any of his reconstructions (Fig. 3) relying solely on horse statuette (sitting horse or Trundholm sun chariot).

After a detailed analysis of J. Paulík's texts, it seems that the most presumable option is that the head of the Devín clay figurine was part of a container. This idea is also suitable from a chronological point of view. Indeed, more complex clay statuettes on small wheels (e.g. Dupljaja, Brežnik) occur only in more recent stages of Bronze Age. The hypothesis of a hybrid zoomorphic container is also supported by the Törtel find (initially presented as one of the closest analogies). This small hanging vessel features an animal head, but the shapes of this head are so stylised that it is not possible to precisely define what kind of animal it represents. It is presumable that this archaeological find represented (an analogous?) animal hybrid. On the other hand, it wouldn't be honest to completely refuse the option according to which the figurine might have been part of some cart. Indeed, the figurine shows a hinted horse bridle, which would support the idea that it could have been part of a "team of horses". By the way, such an element could be expressed also like a protome on a vessel potentially equipped with small wheels (Fig. 6: 4), as we can see in the find from Böheimkirchen, Austria. In our case, shapes wouldn't be as sophisticated as those shown by the Trundholm chariot, Dupljaja chariot or chariots with a connecting rod. Due to the hybrid nature of the statuette, it is not easy to figure out what it really depicted.

The most important analogy could be the hanging bird vessel with horns from the burial site of the Žuto Brdo-Gârla Mare culture in Cârna-Ostrovogania, Romania (Fig. 7), which corre-

sponds with the dating of the Devín find to the Middle Bronze Age. J. Paulík did not know her and it is impossible to say how much she would have influenced his interpretations.

Amongst various interpretations, J. Paulík considered that the clay figurine from Devín could also be a heavenly bull. Actually, in European finds we observe sculptures of cattle that could match such an interpretation. The three eyes in the Devín sculpture provide a sense of supernaturalness, but it wouldn't be reasonable to automatically state that the object represents the celestial bull Dyaus.

The clay figurine depicts a mythic monster with hybrid properties, similar to those from Early and Late Bronze Age (Fig. 8). We could consider it a dragon.

Even after careful study of the work of J. Paulík, it is not easy to answer to D. L. Pals' questions:

1. J. Paulík does not focus too much on definition of religion. He gives importance to worshipping of the supreme being. He doesn't explain too much the causes of the later decay of Urmonotheismus, because even its supreme representative (the highest god of the Olympus – Zeus) has got monotheistic characteristics in Paulík's interpretation.

2. J. Paulík tries to clarify his point of view on religion as historical development. The problem is that Paulík's version of Urmonotheistic religion does not really develop until its disintegration. The only aspect that is continuously changing is its "main cult image". We could reflect on historicising theory. From such point of view, here history is practically already previously defined (teleological explanation). As we show under our point 5, such an interpretation is related to the author's personal religious conviction.

3. J. Paulík tries to map the development of religion at times of Bronze Age in Central Europe. But he speaks about a panhuman monotheism, even with regard to clearly polytheistic cultures like Ancient Egypt, Mesopotamia or the Hittite Empire. Basically, we could state that he focused on expressions of worship of the supreme deity in its various diachronic and contemporary forms during Bronze Age in Central Europe.

4. Unlike the researchers mentioned by D. L. Pals, J. Paulík based its interpretation almost only on archaeological finds. But he didn't exploit all types of archaeological finds that could contribute to explain certain aspects of Bronze Age religions (or more accurately, religious systems). He based its own interpretation on a detailed analysis of a few scarcely artistic or cult artefacts, by trying to find parallels in details – regardless of the fact that such artefacts come from various stages and cultures of the Bronze Age. He considers them as “general symbols” or “main cult image” of the supreme deity in Bronze Age.

5. J. Paulík was a believer. It is evident that, at the end of his career, he wanted to insert his personal religious conviction in the interpretation of Bronze Age religion, by trying to connect this topic with his all-life-long efforts of promoting the theory about migration of peoples in Bronze Age. He applied Ancient Testament theology to the religion of late northern Black Sea Eneolithic cultures, where the historical mover was God-Creator. Because of this opinion, though, his work could be excluded from archeo-religionistic research, as it is refers rather to theology.

Despite the fact that most of J. Paulík's opinions about Bronze Age religion can be consid-

ered as obsolete, it wouldn't be fair to state that the analysis of his texts is an unproductive activity. J. Paulík was presumably the only researcher who repeatedly focused on religion research in Bronze Age in Slovakia. He worked more or less with the same intentions as other foreign researchers who paid attention to the same topic. His general view on religion in Bronze Age is – in many details – admirable and very inspirational.

The find of the Devín “horse” was certainly an important source of inspiration for J. Paulík. It led him to an extraordinary publication activity by means of which he wanted to present a complex point of view on Bronze Age religion. In this sense, the “horse” sculpture is really “the find of the century”, although notably Paulík's own find. Paulík's opinion on the topic of Bronze Age religion wouldn't stand the test of today's view on such matter. Nevertheless, he certainly deserves a place of honour in the history of research, thanks to his reflections concerning the interpretation of single finds, awareness of the fact that Bronze Age populations in our territory were Indo-European, his attempts at interpreting their religion from this perspective, or also his primacy in presenting many finds related to religion.

Mgr. Pavol Jelínek, PhD.

Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum

Žižkova 12, P. O. BOX 13

SK – 810 06 Bratislava

pavol.jelinek@gmail.com

